तंत्रवार्त्तिकटीकान्यायसुधातृतीयाध्याय
सप्तमाष्टमपादौ

४२७२

10-12-73

॥ ॥श्रीसिद्धेश्वर्यै नमः॥ ॥प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य॥ तुल्यः सर्वेषां पशुविधिरित्यारभ्य स्थानस्पृष्टैः
सहविरोधाविरोधचिंताधिकरणात्पादांतरत्वेन व्याख्यारब्धे इम असंयुक्तमिति तत्प्रासंगिकसंगत्य योगाद्वाक्यप्र
करणविरोधाविरोधचिंतायाः प्रकरणसंगतिमाशंक्यारब्धे इममिति प्रासंगिकवाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिं
तासंगतिद्वारागतेन नैमित्तिकमहत्त्वादित्यादिना समानासमानविधानाधिकारेणांगांगित्वमुक्तं सोमफल
चमसादिविषयेण सहांगैः सह प्रधानानां सामानासामानविधिविषयतया वैलक्षण्यात्पादांतरगतत्वेनैतद्वाक्य
प्रकरणविरोधाविरोधचिंतनं प्रस्तूयत इत्याह समानेति किं प्रस्तूयत इत्यपेक्षायामाह दर्शेति सोमिकानि दर्शात्म
कत्वेन योग्यत्वादारभ्याधिगात्तद्योगांगत्वावगतेः सर्वार्थहि वक्ष्यमाणे प्रदर्शपौर्णमासिक्याः समीक्ष्यत्वाद्विरासा
दनांगत्वोक्तेः प्रयोगांगत्वासावान्तव्यायेनागतत्वं स्तवयितुं दर्शपूर्णमासविशेषणं प्रकरणात्प्रधानमात्रार्थत्वप्र
र्वपक्षं वाक्यविरोधादयुक्तमाशंक्योपपादयति यद्यपीति प्रकरणस्य प्रधानार्थ्यविषयविषयत्वोक्त्यर्थत्वेन प्रकर
णविशेषोक्तिद्वारभ्यार्थं प्रधानांहीतिसाधयंत्यावक्ष्याणः पूर्वपक्षोपपादनमुपसंहरति तत इति प्रकरणस्योत्थावर्तक

राम १

त्वाद्विशेषवाक्यस्थापकत्वायोगमाशंक्याह एकत्वेनैव धर्मेणाप्रकरणार्थत्वाख्यविशेषरूपेणाग्रांतःप्रतिपादितांगविनियो
जकतया विशेषवाक्यस्थापनहेतुत्वस्यानैवद्या वर्ह्तिसंस्कृतेन तेन प्रयोजनमस्तीत्यादि जंजल्पमानाधिकरणता
ष्टोक्तवाद्याद्वर्तकेऽपि द्यावस्थापकत्वोपपत्तिमाह सत्यपीति । वाक्यविरोधशंकानिरासार्थत्वेनासंयुक्तेति द्या
रव्याहमाह अत्र संयुक्तमिति विनि ॥ ॥सर्वेषांवाशेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात ॥ ॥सोऽत्रस्याहेतोः सात्वान्यथानिर्ज्ञायामसाधकत्वा
त्त्वयं हेत्वंतरमाह वाक्येति । इति ज्ञयैवार्थाऽऽक्षेत्वो नयोत्सूत्रत्वाशंका कथमवगम्यत इत्यादिना योक्तत्वाद्वाध्वाश
कानिरस्ता । सोऽत्रं हेतुः श्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेनद्यावष्टेय इति । विरोधविषयत्वविशेषणायेह श ॥४॥ एतद्वेतुव्याख्यार्थं
नशेषत्वमिति साध्यं तदुपपादनार्थत्वोपकारलक्षणं हीति साध्यमेकहेत्वव्याप्तिपति कथं तु नरिति । विरोधविषयत्वेना
यं साध्यमुपपादयति । अथ तदिति । वाक्यैाहीति । सर्वपक्षवार्त्तिकेनाविरोधोक्ते विरोधविषयत्वायोगं शंकते । यद्यपि
धर्माणामाह विःसाद्युत्यार्थत्वर्हिरर्थत्वेन वाक्यात्सर्वहविःसाद्युत्यार्थत्वर्हिरर्थत्वावगमेऽमंगहविर्वर्हिःप्रकरणे वाक्य
वाधापत्ते विरोधमुपपादयति कथमिति । शेषत्वविषये वाक्यविरोधात्प्रकरणव्यापारे द्यः सर्वाङ्गयलक्षणायां व्यापारा

स्फुपगमात्तस्य च तादर्थ्याख्यान्वयमात्रविषयत्वेनान्वयांतरलक्षणायामशक्तेरंगहविषां च प्रधानापूर्वेण सह तादर्
थ्याख्यान्वयासंभवाद् अंगापूर्वस्य वा प्रकरणत्वेनाशक्यलक्षणत्वात्प्रकरणलक्षितप्रधानापूर्वार्थहविर्मात्रार्थत्वं धर्माणा
माशंक्यापकारकाकांक्षावशेनैव प्रकरणात्तादर्थ्यावगते रूपकारित्वस्यापि लक्षयितुमशक्यत्वादंगहविषामपि च प्रधा
2 नापूर्वोपकारित्वसद्भावात्सर्वार्थत्वोक्त्यर्थं विनवाक्यस्थाति संकोचपरिहारायोपकारित्वमात्रस्य तत्प्रकरणं लक्षकं न
तादर्थ्यं चेत्येवमुपकारलक्षणं हीतिसाध्यावयवेनोक्तेन तदुपपादनार्थं यद्यथोपकारित्वेनाकांक्ष्यमेतत्तच्च प्रकरणाद्धेवमू
तमित्युक्तांगहविषां प्रधानापूर्वोपकारित्वेऽपि तद्धर्माणामतदर्थहविष्ट्वेन प्रधानापूर्वानुपकारित्वात्प्रधानसाङ्गुण्याय
च सांगधर्माणामनुष्ठेयत्वादनुष्ठानमाशंक्योपकारित्वात्प्रधानापूर्वानुपकारित्वात्प्रधानसाङ्गुण्यधर्मवदंगधर्मा अपि
प्रधानापूर्वस्योपकुर्वंतीत्युक्तमित्येवं साध्यव्याख्यास्वनायाः पूर्वोपकारित्वलक्षणायामुक्तायामानर्थक्यपरिशोधनान
वतारापत्तेः प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासयोरितिसाध्यवत्कथं व्याख्येयत्वादुपकारलक्षणं हीतिसाध्यात्क्षेपमपरिहृत्यैव वा राम
क्यसंयोगविशेषादितिवार्त्तिके नत्वकथमित्यादिप्रश्नोत्तरसाध्यस्य सोऽयं प्रतिज्ञाद्विमहेतत्कार्यत्वेन व्याख्यातत्वादुपेक्षा २

हेत्याशंकासाध्यं व्याचष्टे परस्येति। अत्रानर्थक्यान्नशब्दस्य धर्म्म इति जंजस्यमानाधिकरणसाध्योक्तन्यायपरिहृतं लौकि
कविषयत्वशंकां कुर्वाणो योऽत्र शोत्तरस्तान्नेऽशक्येनेत तद्वाक्यं हीति सूत्रं वक्ष्यमाणोत्तरार्थस्तु व्यत इति साध्यमुपेत्य स्वयं
जंजस्यमानाधिकरणसाध्योक्तमेवोत्तरं स्मारयितुमाह तस्येति। कस्मान्न हि साध्यकृतैतदुत्तरं नोक्तमित्याशंक्योपका
रलक्षणं हीत्यादिसाध्येण वाक्यगम्यस्य तादर्थ्यस्य प्रकरणलभ्यासर्वोपकारित्वेन फलेन व्यपदेशस्यागबर्हिषामसृ
र्वोपकारित्वेनार्थवत्वात्तदर्थानां धर्माणामप्यर्थवत्वोपपत्त्याशयतया साध्योत्तरस्य स्मारितत्वादिति सूचयितुमाह अने
नैव चेति। एतदाशयत्वमेवोपपादयितुं यदर्थं धर्मजातं कल्प्यमानमर्थवद्भवति तदर्थं कल्पनीयमसर्वोपकार्यार्थं
वकल्प्यमानमसर्वाकांक्षितोपकारनिष्पत्त्यार्थवद्विज्ञातुं शक्यमित्याह यदर्थं हीति। अनेनैवोपकारलक्षणं हीत्या
दिसाध्यस्योक्तस्य हृद्यारव्याने परिहारो सूचितो। साध्योक्तोत्तरोपेक्षा हेतुमाह यत्विति न तद्वाक्यं हीति। सूत्रेयदृशीपौर्ण
मासार्थं तत्र प्राप्नुवंति नान्यत्रेति साध्यात्यसाध्यारव्ये यत्वसूत्रवनार्थमावष्टहृदः॥ ॥आरादपीति चेन्न॥ सूत्रं व्याचष्टे यदिहे
ति। वाक्यविरोधाद्धेतत्वस्य प्रकरणप्रयुक्तत्वनिरासेनानर्थक्यापत्तौ वाक्यस्य बाधकत्वासिद्धेरर्थवत्वसिद्धौ लौकि

कःविषयत्वनिष्टत्वेऽभ्युपेतत्वादितिकरणेनपरामर्शोपपत्तिःदर्शपूर्णमासाद्युपकारित्वस्यलौकिकनिष्टत्वहेतोः
3 पिंडपितृयज्ञवर्हिष्यपिसाम्यादनिष्टापत्तिपरिहारमाशंक्यप्रकरणव्यापारंविनादर्शपूर्णमासानन्वयात्तस्यच
तादर्थ्यबोधातिरिक्तेर्थेव्यापाराभावात्तद्व्यापारास्फपगमेगवर्हिषोपिदर्शपूर्णमासार्थत्वाभावानिष्टव्यापत्तिमाह
यदिवितिसोयमितीनामयाराद्विष्टत्वाविशेषाकेनविशेषेणत्वंपितृयज्ञोदाहरणमित्याशंक्याहतत्रेति।शंकाता
त्पर्यमुपसंहरतितत्रेति।नतद्वाक्यहितदर्थत्वात्।शंकानिरासार्थत्वेनतन्व्याख्यार्थंनतस्येति।साध्यंस्पष्टत्वाद्व्या
ख्यायतस्यासंयुक्तंप्रधानव्याप्तिसत्वनिर्दिष्टव्यासंयुक्तस्यधर्मजातस्ययद्वाक्यंतत्प्रधानस्यैववाक्यंतद्वाक्यैकवा
क्यत्वंतहीत्येवंतद्वाक्यंहीतिसूत्रावयवव्याख्यार्थवाक्यंहीतिसाध्यमंगवाक्यानांप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वंविनाशंका
निरासासिद्धेरेकवाक्यत्वस्यतन्निरासहेतुत्वोपपादनस्पष्टव्याचष्टेनचेदिति।अतःशेषिणोवर्हिरादेःप्रधानार्थत्वमा
लोच्यधर्मजातंशेषस्त्येवंकथमोपपद्यमतांतदर्थवोक्तिमूलिदेत्यद्याख्यार्थंतेनेतिसाध्यंव्याचष्टेतनेति।नस्मादितिशं राम
कानिरासोपसंहारसाध्यंव्याचष्टेनचेति।धर्मवाक्यानांप्रधानोत्पत्तिवाक्यैकवाक्यत्वेगानन्वयःस्यात्प्रधानप्रयोगवाक्य २

स्यतुसांगप्रधानविषयत्वादंगाव्ययोपि धर्मिणोयुक्त इत्याशयेन परिहर्तुमाह सर्वथेति। प्रधानोत्पत्तिवाक्ये हविरासा
दनाश्रुतेः प्रयोगवाक्यैकवाक्यतां विनासादनद्वारप्रधानाव्ययायोगात्साक्षात्त्वांगवत्प्रधानेनाप्यव्ययायोगाद्वाक्यैक
प्रयोगवाक्यतोपपादनार्थं साक्षादव्ययायोगोक्तिः पूर्वं दैशिवारिकाव्ययोक्तिः। प्रयोगवाक्ये त्वंगानां सर्वेषां प्रधानविशे
षणत्वे न प्रयाजानुयाजादिवत्तस्य स्थौल्यान व्याप्तिसिद्धं तासिद्धिं शंकते न त्वेवेति। संनिपत्योपकारिणामंगानां साक्षात्प्र
धानविशेषणत्वाभावाद्धविषः प्रधानान्वये हविरासादनस्य द्वारत्वावगतेरंगहविरासादनस्यापि परंपरया प्रधानान्व
यात्तद्वारत्वोपपत्तेः प्रधानहविरासादनस्यापि साक्षादव्ययाभावात्सिद्धांतासिद्धिमाहनैतदिति। प्रधानान्वयस्य प्रकरणे
नलक्षणीयत्वात्स्थवत्तादर्थ्यमात्रविषयत्वादंगहविरासादनस्य प्रधानार्थत्वाभावात्तद्धिर्विधौ तल्लक्षणाशंकेः प्रधा
नमात्रान्वयलक्षणायदि वितिपूर्वं स्वत्रस्थवार्त्तिकस्थवितां परिहर्तुं न प्रधानशेषत्वं तेन प्रकरणेन धर्मप्रयोजकत्वाल्लक्षि
तं किंतु प्रधानोपकारित्वमात्रमित्येवं शेषत्वस्यानन्तस्युक्तत्वादिति सिद्धांतस्वत्राव्ययव्याख्यार्थं न शेषत्वं प्रकरणेन ध
र्मप्रयोजकं लक्षयति उपकारलक्षकं हि प्रकरणमित्येवमर्थं न शेषत्वमित्यादिना स्वमत्वा नर्थक्यादिपरिशोदनानवता

रापत्तिलयोनोपेक्षितमिदानीं संगत्यन्तराणांत्यर्यतो द्व्यावश्येयद्विशेति । न केवलं कृक्यातिसंकोचलयान्नादर्थ्यात्यागश्च किं
त्वनुपयोगादपीत्याह तावन्मात्रमेवचेति । अनेन च प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरिति लाघमाराद्यतीति परिशोदनानवता
रापत्तिलयेनोपेक्षितमिदानीं धर्माणां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासोपकारित्वावगतेर्लौकिके गृहाच्छादनादिवर्हिष्यप्रासावृष्ट
गृहविरासादनवर्हिषोपि दर्शपूर्णमासोपकारित्वात्तावन्मात्रस्य धर्माद्व्ययोपयोगित्वात्तक्षिद्दोषइत्येवमर्थं वेन
ह्याख्यातं । तादर्थ्यानपेक्षोपकारित्वमात्रस्य धर्मान्वियोपयोगित्वं न वमाधिकरणे न इदयित्वमस्फदिति ह्यांदधिपयस्मां
रिक्षार्थत्वेन प्रणीताकार्यपाकार्थत्वात्तावात्प्रणीताधर्मानुष्ठानं परार्थत्वं र्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वादिति सूत्रेण
सर्वपक्षायित्वात्क्रियेरन्नार्था इत्यन्यकार्यकारित्वामपि दधिपयोस्यां प्रणीताप्रयोजनपाकनिष्पत्तेस्तद्धर्मानुष्ठानं वक्ष्यती
त्याह तथाचेति । परार्थेत्वर्थसामान्यमिति सर्वपक्षस्तु पक्रम्य वक्ष्यतीत्युपक्रमार्थेति । करणास्फपूगमेनव्याख्येयं । उपे
क्षितस्य साध्यद्वयस्य व्याख्यायमानस्यावशेषत्वं दर्शयितुमाह तस्मादिति । उपकारिमात्र लक्षणायां तदर्थत्वादिति सूत्रा राम
वयवेन दर्शपूर्णमासार्थत्वाद्धर्माद्वयोक्त्ययोगमाशंक्य प्रयोजककारण्य प्रयोजनेवाच्ययमर्थशब्दोनोद्देश्यारण्यप्रयो ५

ज्जनवाचीतिमत्वादर्शपूर्णमासासर्वप्रयुक्तंयद्धविस्तद्धर्म्माःकार्याइत्येवमर्थत्वेनतादर्थ्योक्त्युपपत्तिंदर्शयन्सिद्धांत
मुपसंहरति।तस्मादितिलिंगदर्शनाच्च।अस्यासिद्धारणस्यशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वेनहविरर्थत्वाभावान्नद्वाराप्रधानार्थत्वंस्या
गार्थत्वस्यवानुपपत्तेर्लिंगत्वायोगमाशंक्यासिद्धारणक्रियाद्रव्यस्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेपितज्जतस्यहविराधारनियमस्यहविः
संस्कारार्थत्वाल्लिंगत्वोपपत्तिंदर्शयितुमाहयदिदेवेति।क्रमन्यायप्राप्तप्राथम्यानुवादस्यसर्वेवैशद्येप्यपहृतविधिशंकेवि
धित्वायोगादुपांशुयाजार्थत्वेवचनाद्यथाह्यनुवादायोगादाज्यलागप्राथम्यस्यहेतुत्वोक्त्ययोगापत्तेर्लिंगत्वमुपपादयितु
माहतत्त्वेति।सर्वेषांशेषइतिसिद्धांतप्रतिज्ञातुकर्मणार्थत्वेनसौत्रंचकारंव्याख्यातुमाहतस्मादिति।फलसंयोगात्तुस्वा
मियुक्तंप्रधानस्यास्वामियुक्तोऽन्यापरिक्रयस्यापिचिंताविषयत्वशंकांतावत्पद्धादंतधावनादीनामप्यविषयत्वस्यतात्पर्था
क्त्वादुत्तरपादाद्याधिकरणेस्वामियुक्तत्वयावक्ष्यमाणस्यापिपरिक्रयस्यैतच्चिंताविषयत्वनिवृत्तिरस्वचनमात्रार्थाधि
द्वितीयाधिकरणोक्तेःसंस्कारात्पुरुषसामर्थ्यइत्युत्तरपादद्वितीयाधिकरणसर्वपत्नीत्वेप्युक्तप्रसामर्थ्योक्त्याकर्तृ
शपातित्वेनसर्वपत्नीकरणस्यकर्तव्यमेवैतैर्विनाविगुणमितितत्त्वपार्णिकात्सिद्धांतस्त्वेवलोकंशपातिप्रधानस्यं

तकर्महृष्टं तेन मोक्कंशपातितया सिद्धांतकरणस्य न वैते कर्तृत्वसंजननार्था इत्यादिवार्त्तिकाद्ये नैव हेतुना तेषां स्वा
मित्वनिश्चय इत्यत्र त्यवार्त्तिकादपि प्रतीतेः प्रधानस्य तु फलपुरुषैर्युज्यते नांगानामिति वार्त्तिकाच्च प्रधानमात्रस्य
5 फलान्वयोक्त्यर्थत्वेन फलसंयोगो क्रियाख्यापतीते मोक्कंशपाते धिकरणांतरसिद्धेः धांगानामपि फलोत्पत्तौ व्याप
राद्वपनादीनामंगप्रधानार्थत्वं प्रधानमात्रस्य व्यापाराद्वा प्रधानमात्रार्थत्वेति संदेहहेतोः स्वामिमतत्वेपि येपुरुषसंस्का
रास्ते पुरुषफलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वंति न यागनिर्वृत्तिसमर्थमिति साध्यादस्मिन्नेवाधिकरणे केशपातात्सर्वपक्षो
लोकेशपातात्सिद्धान्तस्मिन्सूक्तो केशपातिष्वपि वपनादिषु परिक्रयद्वारा स्वामिनः कर्तृत्वसंस्रवासंस्रवसंदेहाद्वितं
ति ध्वनीते तेषां स्थानुसाराकर्तृमोक्केशपातसंदेहो धिकरणसंदेहहेतुरुक्तः अथ सर्वपक्षमाह किमिति। वपनादीनां कर्तृ
शपाते सर्वेषां गप्रधाने पुसाद्वायात्पयोक्त्वेन वा कर्तृरिद्धा मिति निश्चितानां सर्वोपकारकरणशक्तेः सर्वद्यायात्सर्वा राम
र्थत्वं युक्तं तेषां तु लोकेशपातस्योत्तरपादे वक्ष्यमाणत्वादंगानां च फलान्वये प्राधान्यापत्तेः प्रधानोपकारमात्रे व्या ५
पारावगमेन फलसाधनत्वासंभवात्फलसोक्तृत्वयोग्यताधानापेक्षानुपपत्तेस्तदर्थं न वपनादिनोपकर्तुमशक्यत्वान्न

पूर्वोक्तन्यायोऽस्तीत्याशंक्य प्रधानमात्रात्फलसिद्धावंगानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः फलान्वयसाम्येऽपि वातिशयानतिशय
विवक्षया लोकवद्व्यवस्थितांगप्रधानव्यवहारोपपत्तेः सर्वैरंगप्रधानैः फलसंबन्धयोग्यतयार्थ्यमानेऽपेक्ष्यमाणे यज
मानोऽत्रितावपनादयः शक्नुवंति सर्वेषामुपकर्तृमंगानामपि च फलसाधनत्वान्न तद्भ्रान्तिकारणमस्तीत्याह सर्वार्थे
हीति। सोऽयं केशपातेन न हेतुनावपनादीनां स्वामिगामित्वस्य निश्चेष्यमाणत्वादंगानां च फलार्थत्वावेदकश्रुत्यादि
प्रमाणाभावात्साक्षात्फलसाधनत्वेऽपि फलसाधनप्रधानोपकारितयानुष्ठानार्थत्वोपपत्तेर्वैदिकविधिवत्तद्बलाबलेनाति
शयानतिशयविवक्षयांगप्रधानव्यवहारायोगात्फलान्वयेऽनंगत्वापत्तेः फलार्थत्वाभावेन संबन्धयोग्यताभावे
तत्त्वात्तदर्थानां वपनादीनामंगोपकारककरणाशंकेः पूर्वन्यायाविषयत्वेन सिद्धान्तं वक्तुमाह इतीति। कर्तृकेशपातेव
पनादयः सर्वार्थाः स्युस्तेषां तु सोऽयं केशपातस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रधानमात्रार्थतेत्येवं स्तोकं व्याख्यातुमाह यदिहीति
आत्मनेपदात्तु कर्तृगामिफलसाधनत्वाख्यपुरुषप्राधान्यावगतेः कर्तृत्वयोग्यतारूपस्य स्वरूपकर्तृगामिनः फलस्य व
पनाद्यभावेऽपि सर्वलोकप्रत्यक्षत्वात् भोक्तृत्वाशस्यैव वपनादिर्विनानुपपत्तेः सोऽयं केशपातितेत्युपपन्नं तत्प्रधान

त्वादिति सूत्रावयवं वक्ष्यमाणमिहापेक्षितत्वादनुसंधातुमाह सहीति । वपनादीनां स्वामिगामित्वे भोक्त्रंशपातस्य हेतोः
सूत्रस्थाध्यक्षे ग्रामवक्ष्यमाणत्वात्कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं गम्यत इति तत्सूत्रस्याद्यादात्मनेपदस्यैव हेतुत्वप्रतीतेः पुरुष
स्य कर्मकरणसामर्थ्यस्वपजनयंतीत्यस्मात्त्व कर्त्रंशपातात्फलापगमप्रतीतेर्यैनैव हेतुनेत्यनुवादायोगमाशंक्यात्मनेपद
स्यप्रातीत्यादावनावेनाव्यापकत्वात्कर्त्रंशपातेनवर्विशिष्य्यो निष्कृत्य सिद्धे सङ्गाथस्य कर्मशङ्कस्य फललोगार्थकर्मत्वा
दिवावगमाद्भोक्त्रंशपातस्य स्वामिगामित्वे हेतुत्वानुवादोपपत्तिमाह क्वचिज्जामपि चेति । वपनादीनां पुंसश्च फलसंयोगसि
ध्यर्थत्वादित्येवं भोक्त्रंशपातो न्यर्थत्वेन फलसंयोगो क्रियाख्यार्थपुरुषस्य यागे नेत्यादिना ध्वंतात्पर्यतो व्याख्यातुमा
ह अस्तीष्टेवेति । भोक्त्रंशपातेपि सांगस्य प्रधानस्य फलसाधनादंगप्रधानार्थत्वेतिसर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रधानमात्र
स्य फलसंयोगादित्येवं स्वयं फलसंयोगोक्तिं व्याख्यातुमाह यस्यैवेति । फलसाधनादेव लोकवशक्तिसिद्धेर्वपनादीनां
भोक्तृवशक्तिसिद्ध्यर्थत्वात्फलापगमे तेषामपि फलसाधनत्वापत्तेः प्रकरणावगतं वर्थबाधापत्तिं शंकार्थमाहेति । भा
ष्यं व्याचष्टे आहेति । भोजनार्थं परिविष्टस्यापि नशक्के लोकरिलोजनासिद्धिदर्शनात्फलसाधनातिरिक्तशक्त्यपेक्षोप

पन्नेः फलसाधनकत्वर्थत्वोपपत्तेः फलं कृत्यर्थ उच्यत इति तात्पर्यं व्याचष्टे नैष इति। फलसिद्ध्युपयोगमात्रेण वा नंगत्वापत्ता वा रा
दुपकारिणामंगानां संनिपत्योपकारित्वं प्रधानोत्पत्त्यपूर्वीत्यादकत्वाभावेन फलसाधनादपि प्रधाना दूपयाह काश्यपेने
त्यादिनां नाकाङ्क्षयाहरणे सिद्धिवन्निरंगात् फलसिद्धेः फलसिद्ध्युपयोगित्वादनंगत्वोपत्तिं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः जेनाहत
तश्चेति। पन्नद्वये पि वपनादीनां सकृदनुष्ठानसामर्थ्यात्त्वितानर्थक्यमाशंक्याह प्रयोजनमिति। चिकीर्षयावसंयोगात्।।
प्रधानमात्रस्य फलसाधनत्वात् फलसिद्ध्युपयोगिनां वपनादीनां प्रधानमात्रार्थत्वे विहिते सोमिकयोर्वेदेरिष्ट्यर्थे प्रवृत्तौ पुनरनु
ती इष्ट्यर्थविहितत्वं प्रवृत्तत्वयोगाद्विकीर्षितार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रस्य च फलसाधनत्वेन विकीर्षितत्वात् प्रधानमात्रा
स॰ वं ४ र्थत्वं सर्वपत्नेत्यानेनापवादिकसंगत्युक्तिः सर्वपन्नमाहुः सर्वेणैवेति। सर्वार्थदार्शपौर्णमासिकवेदिव्याहत्यैवसोमि
कीति विशेषणं सर्वव्याप्यमत्रयोजयितुं मियतीत्याद्युक्तं। अनुष्ठानान्यथानुपपत्त्यांगानामपि चिकीर्षितत्वकल्पन
स्याशंक्य सर्वं निरासार्थमाहेत्यादिना तात्पर्यं व्याचष्टे अचिकीर्षितत्वे सतीति। अचिकीर्षितत्वे पि चिकीर्षितप्रधानोपकारसि
द्ध्यैकरणोपपत्तेर्नांगानि चिकीर्षितानीत्यर्थः। तथा सिधानेनेति प्रत्रस्यापर्यवसिते धिकरणे धिकरणांतरसर्वपत्नोक्त्य

र्थत्वेनावतारणार्थं स्थितं तावदित्यादिसार्धं ग्रंथावष्टे एवमिति। पूर्वचिंता पूर्वोत्तरपक्षयोरुत्तरचिंता पूर्वोत्तरपक्षहेतुत्वात्
वादंतराचिंतांतरायोगमाशंक्य चिंतांतरस्याप्यंगैः सह प्रधानानां सामानाविध्यचिंतारूपत्वाद्वाभ्यायाधीनत्वेन
त्वेनवचवचनाधीनत्वीद्दाद्दक्षिणचिंतावैलक्षण्यात् द्वैधान्तराले कार्यत्वे सति पश्चात्करणे संयोगपदानुषंगायोगात्प्रधा
नस्येति च दृष्टान्तमित्युक्ताधिकरणसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थस्य पदस्य चिकीर्षयावेति विवक्षारेण पूर्वचिंता पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेना
नुकृष्टस्याप्यनुषंगायोगात् गुरुगोरखापक्षे ४ पदद्वयानुषंगसिद्ध्या पूर्वलाघवायांतरचिंतांतरोपपत्तिं पूर्ववायितुमाह
संयोगादिति। उपलक्षणार्थो संयोगपदानुषंगोक्तिः। यथा विधेनष्टा नवा विनासन्निधानेन प्रधानार्थत्वं स्ववतित तथा
विधेन मंत्रयोः संयोगात्प्रधानमात्रस्यांगं मंत्रा वित्येवं पूर्ववद्याख्यार्थं किं तावदित्यादिसार्धं ग्रंथावष्टे पौर्णमासीति।
पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः ४ रुद्रोऽग्नीत् बृहस्पतिरुपवक्तेति चतुर्होता अग्निर्होताश्विनाध्वर्यू त्वष्टाग्नीत् मित्र उपवक्ते
ति पंचहोता। तद्योर्केतु फलश्रुतिसमस्मात्सर्वं चिकीर्षस्याद्धा। स्थितादित्यादिसार्धेनानुकृष्टस्याप्रधानोक्त्या ब्रार्थप्र
तियोगितयोपस्थापितस्यांगत्वेन परामर्शा ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयाश्रुत्या करणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य फलभा

राम
७

त्वनात्वयोक्तेऽङ्करणत्वस्य त्वापेक्षिकसाधकत्वातिशयाख्यसाधकतमत्वरूपत्वेनापकृष्टसाधकांगापेक्षत्वादंगयु
क्ते प्रधाने फलकृतिस्तस्मादंगस्य साक्षात्फलानन्वयेऽपि फलान्वयिप्रधानद्वारा फलान्वयात्सर्वस्य प्रधानस्यांगस्य
च चिकीर्षासत्त्वादिति चिकीर्षासंयोगस्यांगत्वाहानिहेतोरंगेऽपि सद्भावादस्यावर्तकत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय
चिकीर्षितत्वेऽप्यंगानामव्याप्तत्वान्नयर्थं यद्यपीत्यादिनाप्यव्यक्तत्ववादयुक्तमाशंक्य चिकीर्षासंयोगस्य परिमाणाद्भ
त्ययत्वेन वेदे चिकीर्षितार्थत्वे प्रामाण्यात्तावाल्लिंगमात्रत्वावगतेः प्रधानमात्रार्थत्वं स्वपक्षनिरासार्थेन तु शब्देन प्रयो
गांगत्वाख्यायाय एवं सूत्रस्य सिद्धांतयुक्तित्वेनाप्रसक्तिसूचनाय यादो यद्यपीत्याद्येव सार्थं व्याख्याय तमाह वेदे इति
सूत्रव्याख्यानार्थमाद्यं सार्थं व्याख्यायेयोपीति। सिद्धांतप्रयोजनमाह एवं च सतीति गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानं।
यत्पौर्णमासीममावास्यामिति वाभिधानं तत्सर्वेषामंगप्रधानहविषामं च विशिष्टाभिमर्शनविध्यर्थं द्वितीयया भि
मर्शनस्य पौर्णमास्यममावास्ये प्रतिगुणत्वाभिधानादित्येवं द्वितीयाधिकरणसिद्धांतोऽन्यार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं य
दुक्तमित्यादिनाप्यमाश्रयति द्वितीययेति॥ द्वितएवेत्यनेन हेत्वव्याख्यायाः सिद्धांतासाधकत्वं स्फुतरां चेत्यनेन च सूत्रं

8

पत्नापाद्रकत्वसंख्यायद्वेतयनेनहेतूपपादनसाध्यस्यस्फुटंसर्वपत्नसाधकतोक्ता।कर्मत्ववाविनाद्वितीययाकार
कत्वगुणयोगेनसप्तम्यर्थाधिकरणत्वाभिधानादनेनाभिमर्शनस्येदमर्थानवगतेःमन्त्रानिह्वंशिष्यभिमृशतीति
विध्यंतराभ्यमर्थस्याभिमर्शनद्यथवस्थितमंत्रविध्यर्थंपौर्णमास्यमावास्याभिधानमित्येवंद्वयंस्वतंत्र्याख्यात्र
माहतेनेति।मंत्रयोरर्थप्राप्तवाद्यवस्थितमंत्रविध्यर्थत्वंयथावस्थार्थोक्त्यर्थः।द्वितीययाप्रधानत्वख्याप्यत्वोक्ता
वभिमर्शनानाधारत्वेनसाक्षाद्व्याप्यत्वायोगात्प्रत्येयंशेनप्रधानस्यहविर्द्दिर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोरत्यंतभेदाभावेनह
विषोभिमर्शनव्याप्यत्वात्तद्द्वारेणप्रधानस्याप्यत्वसिद्धौप्रधानहविरेवाभिमृश्येतएवंतुयथाविहितानुष्ठा
नापत्तेर्व्याप्यत्वेष्टतमत्वसमुदायवाविनाद्वितीययायदेकदेशेष्टतमत्वमात्रेहविर्भिमस्फापत्याभिमर्शनस्यप्रधा
नत्वात्धेयत्वाख्यव्यापकत्वानपेक्षणागाख्यगुणत्वमात्राभिधानादुपकारित्वितत्वमात्रेणचोपकारित्वोपपद्यांग
त्वनिर्वाहादंगहविषामपिचप्रधानोपकारित्वादित्येवंहेतुव्याख्यार्थत्वेनसाध्यंसमाधातुमाहयथापीति।।दी — राम
क्षादक्षिणांतुवचनात्प्रधानस्यादीक्षायामपिवपनादिवत्स्वाभिसंस्कारत्वाद्दीक्षोदाहरणंगतार्थत्वेनाक्षिपतिफले — ८

तिदीक्षितश्च सोमं क्रीणाति योदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इत्यादौ दीक्षासंस्कृतस्य स्वामि विनियोगाद्दीक्षाया
सर्वार्थत्वशंकोपपन्नोदाहरणत्वं समर्थयन्सर्वपक्षमाहसूत्रे वेति । दक्षिणोदाहरणे सर्वपक्षमाह दक्षिणानामिति ।
अनेन च सूत्रमात्मस्य सपुंसश्च सोमं क्रयादावंगेपि दीक्षितविनियोगेन द्विंगाख्यानं च पुंसां वेदित्वयोगांगवन्यायेनांग
प्रधानार्थत्वादित्येवं लाक्षणं व्याख्यानं । प्रसक्तकन्यावचनस्य व्याख्या यदीक्षितविनियोगास्या पुरुषार्थत्वे प्राप्तेंगार्थत्वनिव
र्तकत्वाद्विदोषपरिसंख्यार्थत्वापत्ते विधित्वायोगात्तस्य संस्कृतस्य नवतिशतं स्तोत्रियाइत्यादिवद्धचहिता वयानुवाद
त्वावगतेर्वचनाविरोधश्च सूचितश्च याज्ञिकाचारेण न्यायश्च पोद्गलयित्तुमाह आपि चेति प्रधानमात्रस्य वचस्य यमनुष्ठातुं शक्यत्वा
त्तावन्मात्रार्थपरिक्रियानर्थक्यापत्तेरपि तस्य सर्वार्थता वसीयत इत्याह न चेति । अग्नामित्तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्यपरं
त्समात्प्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धांतेन च यएव प्रधाने देशकालकर्त्तारिस्तएवांगेष्विति यदंगप्रधानेष्वकर्तृत्वं
न्वाशिधानं तद्दक्षिणायाः सर्वार्थत्वे सत्युपपद्यते नान्यथेत्याह एवं चेति । एवंकारार्थे चकारश्च । सर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादि
ति । न्यायस्य ग्रहणमप्रमाणतयार्थापत्तिकल्प्यवचनापेक्षत्वेन दीक्षितविनियोगस्यापि तार्थापत्तिकल्प्यवचनापेक्षत्वेन विध्व

र्षन्ततः प्राकृप्रवृत्तस्य वचनस्य फलमतः परिसंख्यात्वेपिद्वितोप्राप्तविधित्वात्रिदोषत्वानापत्त्याशयेन सिद्धांतोक्तार्थनियाम
कत्वं व्याचष्टेग्नीतीति। षंगेषु दीक्षितविनियोगस्य प्रधानप्रयुक्तदीक्षितविशेषणं दीक्षाप्रतिप्रत्ययार्थदीक्षितत्वसिद्ध्यर्थाभिधान
प्रकृत्यर्थदीक्षाकर्मत्वेन पुरोडाशार्थाभिधानं कपालं प्रतितकर्मत्वेन उपोपवासस्यवाप्रयोजकत्वाद्दीक्षायाः सर्वार्थत्वक
१ ल्पनेपि निरूढपशावादावनुष्ठानापत्तेः सर्वार्थविकल्पनानर्थक्यप्रसंगात्तत्कल्पनाऽयुक्तेत्याह यदिवेति। यत्नवानुपरिक्रयप्र
क्तिद्वादशाधिकरणेत्वसोमांगेष्विष्टिविकारेष्वव्याहार्यनिष्टत्वे प्रधानार्थमात्मेव दक्षिणानां प्रसंगे नांगोपकारित्वस्य वक्ष्य
माणत्वात्प्रधानमात्रार्थत्वेपि तत्परिक्रीतानामृत्विजामंगेषु यजमानस्य च तत्परिक्रयेप्रवृत्तिः कर्तृत्वेनवोक्तिः श्वोपपत्त्या
त इत्याह दक्षिणाश्वेति। निरूढनिदर्शनाच्चाप्रयंते वक्तव्यविधानं प्राणं द्योतवैद्युत्तरितमात्मप्रांगेयुक्तिं इष्टिवीभारेरितिष
ह्व त्वमंत्रकेण होमेन निरूढपशौ दीक्षानुग्रहोक्तेर्दीक्षानमुष्ठानारप्यानिष्टनिदर्शनात्सर्वार्थत्वेवदेक्षागत्वा वह्निकारेनि रा४
रूढपशौ दीक्षाप्रासेस न निष्टनिदर्शनायोगप्रसंगात्सर्वार्थदीक्षेत्येवलिंगदर्शनसूत्रं व्याचष्टे निरूढेति। प्रप्राप्तक्रयान
उष्ठानमार्थतानिरूढ्यकेः सूचिता दीक्षायाः पशवनंगत्वेनजन्या उग्रहानाकांक्षणानंदवनमिथ्यात्वापत्तेर्विपरीतस्य राम

सोममासिष्ठुएवंतितस्मिन्सामिधेनीरव्वाऊरितिष्कृत्यर्थ्यषतीतेः सामिधेनीह्वदव्वाऊरितिवचनाद्धविर्द्धानयोर्मध्ये सि
षवाधारश्च तं हविर्द्धानं सामिधेनीनामंगमिति।श्वार्थद्यसंदेहत्वहे उर्ध्वौत्तरपन्नाणांवयथासाध्यं स्वष्टव्वादतिदे
शार्थत्वेनानंतरसंगतिमह्वनार्थमाह उतेति।हविर्द्धानविशेषपरामर्शिनिस्तद्धद्यष्कृति द्वित्विसंत्नवाख्य उर्ध्वौत्तरपत्न
द्वुक्तिसंप्रधारणा वाविन्याविचारोत्न्यासंदेहहेतुरुक्तः निर्णयोत्न्याः उर्ध्वौत्तरपत्नाउक्तो।शंकाधिकासावेनातिदेशायो
गंशंकतेकथमिति।हविर्द्धानसामान्यविशेषाव्वयाख्यार्थद्वयोपादानच्चसिद्धांतेपिदेशसामान्यविशेषाव्वयाख्यार्थद्व
योपादानसाम्येनापर्यत्तियोज्यत्वादत्यंतासिन्नार्थद्वयाउपादानाच्चवाक्यसेदाभावात्सिमानेनशंकाधिकमाहविस्प
ष्टेति।एतदेवोपपादयितुमिहस्वविधिकरणसिद्धांतहेतुभावमाहनहीति।हेतुभावेसिद्धांतासिद्धिंशंकतेकथंतर्हीति।
देशमात्रंवाषत्पदार्थंत्यर्थकर्मसोमस्येतिस्तत्रेण कृतार्थसंयोगाभावहेतुत्नैयानंतरमाह उच्यतइति।द्वयोःकृतार्थतां वि
नादेशलक्षणाउपपन्नैःसामिधेनीनां कृतार्थत्वान्नतिधानात्तूवस्यन्यूनवमाशंक्याहविर्द्धानच्चाव्यवान्कः सकार्यत्वा
कैमर्थ्यापेक्षायामनेकस्मिन्कार्येसंभवत्येकेनकृतार्थत्वायोगमाशंक्याग्नेय्याधिकरणोक्तगौरवलक्षणवाक्यभे

दापन्नेः॥ सामिधेन्यर्थत्वायोगादनेककार्यसंसवद्धवनार्थं कृतार्थतोक्ता सामिधेनीनां तु स्मृसकार्यत्वेन कैमर्थ्या
नयेत्त्वतया कृतार्थता स्पष्टत्वात्तस्य उक्तोक्ता तदसिमतैव तु लाघ्यकृतापकटितेति सूत्रयन्नेवर्थ्यावदेत्सोमस्येति
घस्याधारणव्यतिरेकत्वनितवृत्त्वनार्थाधारणोक्तिः॥ सामिधेनीनामपि कृतार्थनार्थान्तृषितेति द्योतनार्थत्वादवृद्धद्दः॥ श्रु
13 गारेगावोवासंतामितिवद्धृत्तिणे हविर्द्धानइतिमसम्यासोमासादनस्यहविर्द्धानसंस्कारार्थत्वोक्तौ कृतार्थत्वायोगाद्ध
विर्द्धानेप्रनिहधानकर्मतार्थकर्मान्तेयाःक्या कृतार्थत्वे ध्यय्य इविनियोगः॥ पुरोडाशकपालस्येवा विरुद्ध इत्याशंक्यह
योः कृतार्थत्वाविशेषणात्किं विशेषकत्वागमित्यज्ञानात्सामिधेन्यादुक्वनवत दित्युपपदात्कान्तविधिशक्तिवेनाविधेयात
यांगत्वायोगाद्ध विर्द्धानस्य सामान्यतः॥ सामिधेन्यहेशेनाविहितत्वेन तदंगत्वासावात्किं हविर्द्धानं सामिधेन्यंगमिति वि
शेषानपेक्षणे नानपेक्षितविधापत्ते सद्धेशोक्तस्य हविर्द्धानविशेषस्याप्यविधेयत्वेनागत्वायोगात्तांगान्यत्वयोरुक्तं इत्ये
वपरिहारार्थमिहवित्यादित्तवतीत्येतं लाघ्यं तात्पर्यतो व्याख्यातुमाह इतीति। नापीत्यादिभाष्यं हविर्द्धानसामान्यस्या १३
पिसामिधेन्यत्वयेस्यवाक्यस्य विधिशक्तिकल्पनाशंकानिरासार्थत्वेनव्यावष्टे हविर्द्धानेतिनचेत्यादिवचनमित्यं

तंलाघवंविशेषेणसामान्याक्षेपाद्वाक्यभेदपरिहारश्शंकानिरासार्थत्वेनव्याख्यातुमाहविशेषणेतिलाघवंत्विहविहितसा
मान्यस्याद्युतःसामिधेन्यध्वयथासौयद्वविहितेनसामिधेनीरध्वाजरित्यस्त्यतदरिषवाधारइतिविशेषमात्रविधानादवा
क्यभेदःस्यादित्यत्रेहविहितेनसामान्यस्यसामिधेन्यंगत्वाविधानेपितद्विशेषस्यादक्षिणंहविहितंप्रवर्त्तयंतीतिविहि
तस्यकेनकार्येणान्वयइतिकैमर्थ्यापेक्षायामनेनसामिधेन्यंगत्वविधानानन्तरापेक्षितविध्यापत्तिरितिकेनतर्हीत्यनेनाशं
क्यसोमसंबंधासादनंइहविहितेनध्रुप्रधानकर्मप्रत्यक्षयासमक्षमीकृत्यावगध्यतेसामिधेन्यत्वंवचनंत्विहविहितेनध्रुप्रधान
कर्मद्युमससमीकाद्यायतद्धृद्गध्यत्वान्नप्रत्यक्षंतनत्यप्रत्यक्षेणसोमासादनेनैवकृतार्थत्वान्नकैमर्थ्याकांक्षाप्रत्येवंप
रिहारार्थत्वेनापिसूत्रावयवैर्योजितेसामान्यविधिंविनानपेक्षितविध्यापत्तेर्विशेषविध्ययोगाद्विशेषेणैवसामान्याक्षेपा
द्वाक्यभेदापत्तिरित्याशंक्यस्तवतिवित्यादिनादेशकालक्षणपक्षेतिदेशाद्देह्यपरदेशसामान्यप्राप्तेस्तद्विशेषदक्षि
णहविहितसमीपवर्त्तिवेद्यपरदेशमात्रविधिरुपपत्तेःसामान्याक्षेपक्षिमित्तगौरवलक्षणवाक्यभेदापादकांगोपदेशप
क्षानोवित्यपुक्तमित्येवंसकलंवाक्यभेदाभावशंकानिरासेयोज्यंतस्मादितिसिद्धांतोपसंहारस्तस्यव्याख्येतस्मादपी

14 ति। उत्पत्त्यंतस्यार्थकर्मसोमस्य तेन क्रियत इत्यादिना बाधेन गृह हविर्हीनसामिधेन्यन्तर्वचनयोर्हर्योरपि कृतार्थत्वेनान्योन्यांगं
गित्वानपेक्षोक्तार्थत्वया सौ ऽहेतुर्व्याख्यानः। उत्पत्त्यंतस्यार्थकर्मसोमस्य नतु सामिधेनीकर्मेत्यनेनतु हविर्हीनस्य सोमधा
रणमात्रेण कृतार्थत्वोपपादनार्थं तस्य उत्पत्त्यंतस्य समीकृतिगत्वेन बलीयस्त्वोक्तेति विवेकः। हविर्हीनस्य सोमधारणेनै
व कृतार्थत्वात्तस्य वृत्पत्त्यंतत्वेनापकर्षोऽसमशक्यत्वात्तयानपेक्षितविध्यापत्तेः हविर्हीनसामान्यविध्यर्थ्यानपेक्ष विशेष
विध्ययोगात् उत्सर्गविधिप्रसंगेन वाक्यभेदापत्तेरिति वदता विशाखेन सूचितः। अथेत्यादिना ग्रन्थशेषोपीत्यादिना ग्रन्थसू
चितवाक्यभेदप्रकरणार्थत्वेन स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः। समाख्यानेन तत्त्वं सामिधेन्यंगत्वे विशाकरस्य महत्वेनैकदे
शे सोमासादनमेकदेशान्तरे होतृस्थानमित्यविरोधात्समाख्योपपत्तेर्लिंगद्वयायोगमाशंक्याह सहितह हविर्धारणे
सापेक्षत्वात्समासविधातापत्तेर्लिंगवत्त्वमुपपादयितुमाह हविर्हीनमिति। ग्रन्थसाहित्यात्समासविधातापत्तिश्च वना
र्थसामिधेन्यनुवचनस्य प्रधानत्वं सामिधेन्यफलत्वं चालक्षितं। शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वान्नस्मात्त्वयं प्रयोगे स्यात्तावत्वे राम
सर्वेषां पक्षविधिरित्याद्यधिकरणद्वये ग्रन्थकृता याः स्थाने प्रश्नैः सह विरोधाविरोधचिंतायाः प्रसंगेनागतानामारा १४

द्विष्टमसंयुक्तमित्यादिचिंतानां समाख्याद्वद्विस्थत्वात्तया सहद्वयसंस्कारप्रकरणविशेषात्सर्वकर्मणामित्यतश्चाक्त
व्याश्चिंतायाश्च संगतिमाह अत इति विरोधाविरोधचिंतया प्रकरणादिद्वये पि कथं वृ विनियुज्यत इत्ययमंश श्चिंतितो भव
तीति कथमित्यनेन सूचितं एवमादयः समाख्याश्च कथं विनियोक्तुमारलंते किं विरोधे न तत न श्चेन शक्नुयुः अविरोधेन तत तद्य था२
शक्नुयुरित्यर्थः ॥ नेसर्वार्थाश्च प्रयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ प्राक्तु विरोधाविरोधयोरचिंतनात्संगत्ययोगमाशंक्य शास्त्रफलमित्या
दिचिंतायाश्च प्रयोजनाद्यपोह्य नत्वेन विरोधाविरोधचिंताशेषत्वात्संगतिमुपपादयितुमाह तत्त्वेति । वमसा ध्वर्यवष्ठेत्यादिचिंतानां
प्रसक्तानुप्रसक्तासंगतिश्चावच्छेदेन सूचिता । पोऽहोत्रतत्वमुपपादयतियदीति । आग्निहोत्रोदाहरणे परिक्रयालाभेन शे
षमन्यएवकुर्यादितिसिद्धांतायोगात्तद्व्याहृत्यैः प्रयंशोधयतितत्वेति । मध्यमपक्षस्यासिद्धांतत्वविवक्षायामग्निहोत्रस्यो
दाहरणत्वोपपत्तिश्च सर्वस्मिन्प्रयोगे स्वयमेव कर्ता स्यादित्याद्यपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थं तस्मादिति श्रुत्यावयवं व्याचष्टे किमि
ति शाः फलवत्वोक्त्याश्च विना । न चेति संदेहलाक्षर्थं व्याचष्टे तेषिति । प्रधानक्ते ध्याधानादावन्यकर्तृकत्वात् फलपगमात् ग्रहे
ष्वपिवप्रयाजादिषु यजमानकर्तृकत्वात् फलयगमात्वसो द्वाभिन्नेयव धीयते समवैतीत्यवयवव्याख्यात्पत्न्या अप्रधानोक्त्यानन्यसाध्यत्वायाः

15

स्त्रीयकर्मसाध्ययत्फलं तत्स्वयमत्रभावर्येयस्मादुक्तवतीति हेत्वर्थमाद्यावयवं कृष्यादिफलस्य कर्तृगामित्वनियमा
दर्शनात्कथं शास्त्रीयकर्मफलस्य तन्नियमोवगम्यते इति हेतूपपत्तिप्रश्नस्य त्वशास्त्रात्वकर्तृगामित्वनियमावगते रि
त्येवमुत्तरार्थं द्वितीयावयवं शास्त्रात्कर्तृगामित्वनियमावगत्युपपादनेन व्याख्यातं मत्वा तदुपपादनेन हेवाकोद्धा
स्यापयितुमाह कृतइति । अग्निहोत्रोदाहरणव्याप्तिवाक्यात्थाउक्तापीयं युक्तिः ४ समानाधिकरण्यां व्यधिकृत कार्थेला
ध्ययजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्युक्तवाक्यमात्रेणोक्ता इति तत्राउक्ता । अन्येनापि कर्तृशक्यमंगोक्ता विवक्षितं प्रयोक्त्रा शक्य
हेतु कर्तृत्ववाचित्व प्रसिद्धेर्विपर्ययापत्तिमाशंक्य फलार्थिवाचित्वेन व्याचष्टे फलस्येति । सर्वस्य स्वयं कर्तृकत्वे हो
त्रादिसमाख्यानुपपत्तिमाशंक्यौकस्य स्वत्राधिकरणशंका इत्यवक्ष्यमाणन्यायाद्यजमानस्यैव होत्रादिकुर्वाणस्य
समाख्योपपत्तिमाह होत्रादीति । वरणतरणयोर्दृष्टार्थत्वान्नित्यप्रयोगे स्वयं सर्वानुष्ठानाशक्तविषयत्वाद्दोषोपपत्तिं प्र
कारेण इच्छितां । उत्सर्गेति प्रधानत्वाद्धेषकारी प्रधानस्य तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् । द्वितीयस्त्वर्थपदं तस्य तं परमतेन ताव राम
द्व्याचष्टे प्रधानमात्रेति । आत्मनेपदेनांगेष्वफलार्थिकर्तृत्वानियमेपि न्याया नियमसिद्धिं शंकते नत्वेति । अंगसावनान्ते १५

तस्मादित्युपसंहारस्थार्थं व्याचष्टे तस्मादिति ॥ ६

पादेवसामाद्यतःकर्तृग्राम्यौफलार्थेविसर्वंकुर्यादितिनियमार्थोविधिः कर्त्रंतरंनिवर्तयेत्तन्यायात्तु कर्त्रंतरनिहत्त्यश
तीतेःप्रधानसमानकर्तृकत्वस्यचांगेषुप्रयोक्तृत्वेनाथतउग्रहोपपत्तेर्नांगेषुनियमसिद्धिरितिपरिहरतिनेति।प्रधानेपित
र्हिप्रयोक्तृत्वेनापिफलार्थिनःकर्तृत्वसिद्धेःस्वयंकर्तृत्वनियमोनस्यादित्याशंक्यात्मनेपदसामानाधिकरण्यात्सांगप्राधा
न्यार्थेफलार्थिकर्तृत्वनियमात्कर्त्रंतरनिहत्त्याफलार्थिनःस्वयंकर्तृत्वावगमात्तु रोजाशादिद्रव्योत्सर्गात्मकेप्रधानेस्व
यमक्रियमाणेन्याहकर्तृत्वायोगात्परिक्रयेवरणेस्वयंक्रियमाणेपिप्रधानकारिणाकार्येष्वपरिक्रियादेरतत्कारि
णाकृतत्वात्कृतसमृद्धापत्तेःप्रधानंस्वयंकरोति।प्रधानेतुस्वयंकृतेंगानिपरिक्रयवरणांस्याकारयेत्कर्तृत्वान्नद्याह
यतइत्याहइद्योषि।सोयोत्सर्गोक्तिद्यारव्यार्थाप्रधानविवक्षायामपिद्रव्योत्सर्गोक्तिःआत्मनेपदेनसांगायांफलार्थिनः
प्रयोजककर्तृत्वस्यैवाभिधानात्प्रधानस्योत्सर्गात्मकतयान्येनकर्तुमशक्यत्वात्तस्मिन्प्रयोजककर्तृत्वस्यैवाउष्ठान
रूपेणनिहत्त्वावपिप्राप्तिरूपेणानिहत्तेरंगेषुप्रयोजककर्तृत्वेस्तुतरांप्रधानसमानकर्तृकत्वंसेत्स्यतीत्येवंप्रधानवशेनां
गेष्वपिस्वयंकर्तृत्वनियमाशंकानिरासेनाव्यमाहितीयपूर्वपक्षसमर्थनंदूषयितुमुपन्यस्यतिकेचिदिति।स्वयंकरण

पक्षेऽपि प्रधानसमानकर्तृकत्वाविरोधस्सूचनार्थं उत्तरामित्युक्तं। क्रियाफलस्यात्मनेपदेन कर्त्रसिद्धस्वगामित्वाभिधाना
त्वसमवेतक्रियाफलस्य च प्रयोज्यनिष्ठत्वेऽपि तत्पदे देशान्तरव्याप्तिफलकत्वासिद्धस्वगमनायोगात् णिजर्थारोपितदर्थप्रयोजक
व्यापाराभिधानमुपपादयति कर्त्रभिप्राय इति। एतदेवाभिहितं प्रयोगेण द्रढयति। तथा चेति। आत्मनेपदेन प्रयोजकव्यापा
रोक्तौ स्वयंकृतात्फलानवाप्त्यापत्तेः केनचित्सामदानादिप्रकारेणानुमंत्रयद्योत्सर्गे प्रवर्त्तयितव्याप्रधानस्याप्यन्येन कारयि
तव्यत्वप्रसंगापादनेन द्वेषयितुमारब्धे तेन चेति। कृत्वप्रकाराद्व्याप्यवतां क्रियाफलस्य यजमानगामित्वायोगात्तत्सिद्ध्यर्थ
मात्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वकल्पनाऽयुक्तेत्याह नन्विति। यजतियाजकायजन्ते यजमान इति प्रयोगमात्राद्व
परस्मैपदात्मनेपदस्य प्रयोक्तृयोः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवाचित्वव्यवस्थाकल्पनायां वैपरीत्यापत्तिमाह कामं विति।
तस्मात्प्रधानमात्रस्यात्मनेपदाख्यानप्रत्ययेन फलार्थिकर्तृकत्वनियमाद् उत्सर्गमात्रेऽवप्रधानत्वात्तन्मात्रे च स्वयं कर्त्राद्या
दित्यनेनैव सूचयाख्यानेन प्रधानमात्रेत्यादिवार्त्तिककृतेन द्वितीयः पूर्वपक्षः समर्थनीयो न चात्मनेपदेन प्रयोक्तृत्व
स्यैवाभिधानात्प्रयोक्तृत्वे उत्तरां फलार्थिनः कर्तृत्वसिद्धेः स्वयं कर्तृत्वानभिधानाद् उत्सर्गमात्रे प्रधानत्वादनन्यकार्यत्वा राम १६

तद्द्वयं कर्त्ता स्यादुभयकारित्वादात्मनेपदवशादन्यः प्रधानसमानकर्तृकत्ववशाद्द्वाद्वयमेवेत्यनेनकेचिद्व्याख्यातिवार्त्तिककृते
नेत्यपसंहरति तस्मादिति। पूर्वमपि व्याख्यानं हृदयस्थितमाह तच्चापीति। सावनामात्रस्यात्मनेपदेन फलार्थिकर्तृकत्व
नियमाकरणे शेषनियमापत्तेः प्रधानभावनाउपगमनायोगाद्वाउपेयत्वांशावच्छिन्नायाः फलार्थिकर्तृकत्वनियमाभ्युपगमे शब्द
येपि नियमापत्तेः करणांशे मात्रे फलार्थिकर्तृकत्वेन कथं भावनोपसंहृतेपि दूषणं पूर्वव्याख्यानेपि वाच्यमित्यर्थः। स्वमते
नोत्सर्गतः प्रधानेङ्गे वा प्रभावे वधीयमानत्वाख्यात्प्रधानत्वा त्स्वयमेव कर्त्ता स्यादित्येवं सूत्रं सूत्रं व्याचिख्यासुराद्य
पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन तु शङ्कां तावत्त्व्याख्यातुमाहतेनेति। स्वर्गकामादिपदस्य प्रैर्यसमर्पकत्वेस्वर्गकामादेरेव वि।
धिप्रैर्यत्वाद्यथाउपपत्त्या फलित्वावगमाद्भावनायाश्च प्रैर्यात्वयात्साक्षात्फलविशेषान्वयानवगमात्तत्कामकर्तृविशेषा
न्वेपाशङ्केरेकप्रत्ययस्यात्मनेपदोक्ततुल्यकर्तृविशेषनियमसंभवेपि दान्तरोक्तप्रैर्यत्वान्यथाउपपत्त्याकर्तृविशेषासे
कल्पनायोगादात्मनेपदेन फलिनः कर्तृत्वनियमाकाङ्क्षेतरस्य फलाभावागतेर्निवृत्तिः स्यात्तस्यत्वेकादशाद्येफलसमा
र्पकत्वयावक्ष्यमाणत्वात्प्रैर्यविशेषात्प्रागेव भावनायाः फलपदान्वयात्फलविशेषावगमेन तत्कामकर्तृविशेषान्वेपशङ्का

स्यादन्यथानेन कर्तृत्वमशक्यत्वात्फलावेवधीयमानरूपप्रधानस्यान्येन कर्तुं शक्यत्वात्तत्परिशिष्टं तत्कारी प्रधानकर्तृरन्यः सूत्रं वाद

पपत्तेः प्रेयविशेषानवगमात्तु फलविशेषानवगतेरात्मनेपदेन फलिनः कर्तृत्वनियमायोगाद्भावनान्वितकर्तृत्वस्य स्वर्ग
कामाद्युपस्थितविशेषस्यात्मनेपदेन फलित्वनियमाज्ञानाच्च पुत्रकपितृकर्तृकवैश्वानरीष्टिफलस्य पुत्रगामित्ववदर्थस्यापि फलि
त्वसम्भवान्निवर्त्तितं तत्त्वन्यस्य कर्तृतेत्यर्थः । स्वात्मनेपदेन कर्तुरेव फलमिति नियमादकर्तृफलार्थत्वकर्तृनियमासावेदक
रणे फलाभावापत्तेरात्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वाभावेन स्वयं कर्तुरेव फलनियामकत्वात्सांगप्रधानभावनायाश्च
फलसाधनत्वात्सर्वत्र स्वयं कर्तृनियमापत्तिशंकानिरासार्थं त्वेनांगप्रधानविशिष्टभावनायाः साधनत्वेऽपि परिस्पंदरूपे
धात्वर्थे स्वात्मनः साक्षात्कर्तृत्वायोगेनावश्यं शरीरेंद्रियद्वारा कर्तृत्वस्याश्रयणीयत्वाद्भावनाधात्वोः कर्त्रैक्यनियमादुप
पत्तेरन्यकर्तृकेणापि धात्वर्थेन करणतया भावनावच्छेदोपपत्तेर्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनानुष्ठानायोगोपालंभानाप
त्तेः कर्षककर्तृकहलप्रविधात्वर्थावच्छिन्नायाश्च भावनायाः षड्भिर्हलैः कृषतीत्येककर्तृकत्वप्रयोगात्कर्त्रैक्यनियमाभा
वावगतेः करणेतिकर्तृत्वद्योतावेन त्वांगप्रधानानां फलभावनाविशेषणतया तद्यामवच्छायां साध्यत्वाभावेन क ७
र्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपमात्रे फलभावनया फलार्थिनः कर्तृत्वात्त्वेपावगतेरात्मनेपदेन तन्मात्रे स्वयं कर्तुः फलनिय

मात्रविशेषणेषंगप्रधानेषूत्तद्दशात्स्वयंकर्तृत्वनियमापत्तेरात्मोपात्तशरीरेंद्रियव्यापाराणां यजमानेफलसाधनत्व
नियमोपपत्तेरुत्सर्गरूपेषंगप्रधान्येषु येन कर्तुमशक्यत्वात्स्वयंकर्तृत्वनियमेप्यन्यत्रानियमोक्तार्थतया श्रुत्यव्याख्या
स्त्रवयितुमाहृतावताचेति। द्वारं गे द्वार्तोगत्यर्थत्वादंगतिप्राप्तिमिनंतप्रक्त्वात्यत्रापिग द्वितिसमवैतीति कृत्यप्रव्याप्ये नापिक
र्तुंशक्यस्यांगोक्त्या विवक्षितत्वात्फलार्थिनः स्वामिनः परिक्रयोपात्तर्त्विग्द्वाराफललावनाविशेषणभूतांगप्रधानव्या
पारकरणस्यात्मनेपदविरुद्धत्वाद्येनकर्तुमशक्योऽपि सामर्थ्यात्स्वयंकर्तृत्वनियमेन प्रिस्थेनकर्तुंशक्येषु नियमस्त्य
र्थः। तायेतविशिष्टायां लावनायां स्वयंकर्तृत्वनियमेपि परिस्थितं दृढरूपेषंगप्रधानेषु फलस्यात्मनः क्रियाश्रयत्वायोगेन
तन्निरपेक्षक्रियानिष्पादकत्वाख्यस्य कर्तृत्वस्यास्फपगंतव्यत्वात्परिक्रीतर्त्विक्कर्तृकेष्वपिस्वामिनः परिक्रयद्वारानिष्पा
दकत्वाख्यस्य स्वयंकर्तृत्वोपपत्तेर्यावत्यंगप्रधानेषु स्वाश्रितक्रियानिष्पादकत्वसंभवस्तावत्स्वेव साक्षात्कर्तृत्वनियमोऽन्य
त्रानियम इत्येवमर्थत्वेन श्रुत्यव्याख्यार्थपरिक्रयस्योत्सर्गस्य र्त्विजः श्रुतियजमानस्य स्वामित्वाख्याबाधान्नापादकत्वा
त्प्राधान्यप्रयुत्सर्गेहि कर्तेर्यजमानस्यार्त्विजः श्रुति यजमानस्य स्वामित्वाख्य प्राधान्यं तत्प्रयुक्तैः र्त्विग्भिः कृतेदेहेंद्रियकृ

तेजीवस्येवस्वयंकर्तृत्वोपपत्तेःप्रधानत्वोक्त्याविवक्षितं।ऋत्विजोवास्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनिदक्षिणा
दानस्यपरिक्रयार्थत्वेनदृष्टार्थत्वोपपत्त्यर्त्विजांकर्मसंयोगकल्पनाकर्मसंयोगीत्वपरिक्रयार्थत्वावगतिरित्यर्थः।ऋत्विगाश्र
यापत्तेश्चसिद्धांतहेत्वसिद्धिमाशंक्यपरिक्रयार्थत्वावगमात्स्वागपिहितीयःसर्वपत्तद्व्यायाहविज्ञांप्राप्तिककर्मसंयोग
प्राप्तस्तैयोदानस्यदृष्टार्थत्वेसंभवत्यदृष्टार्थत्वेस्याय्याय्यत्वात्परिक्रयार्थत्वस्यदशमसिद्धत्वोमाहस्त्रत्वाहार्यैति।विप्रतिषेधा
दितिसूत्रावयवव्याख्यार्थंविप्रतिषिद्धश्चेत्यादिलाघमन्यकर्तृकत्वपक्षेपरिक्रयाविरोधमाशंक्यनित्यवदाम्नानात्परिक्र
यादित्येवंहेत्वर्थव्याख्यार्थास्तुतथापिनतीत्यादिलाघ्यात्परिस्वात्याठितमपिपरिक्रयादृष्टार्थत्वापत्तेर्दशमेनिषेत्स्यमानत्वाद्दोष
त्वस्तवनायादौत्ववश्यंत्वसावतस्केति।आद्यंत्याचष्टेतद्वेति।तस्मादित्युपसंहारलाध्यंव्याचष्टेतस्मादिति।अत्रैवैश्चर्वस्तुवद्धप्रधा
नशब्दोक्तेस्त्योत्येनकर्तुमशक्यत्वाच्चपरिशिष्टानांपदार्थानांकरणेसर्वस्यस्वयंकर्तृकत्वंसामानाधिकरण्यात्मनेपदोत्यामव
गतंनसिद्ध्येदित्याशंकायाउत्सर्गेतुप्रधानत्वादित्यनेनैवनिरस्तत्वस्तवनार्थश्चसर्गंविविनिलाध्यंव्याचष्टेउत्तस्थेति।आत्मने
पदस्यप्रयोक्तृव्यापारत्वाविवेत्वनिषेधात्सांगप्रधानसाधनाकर्तृत्वफलनियामकत्वात्ववकचित्संविधानेनकर्तृतायुक्तेत्या

शंकासंविधानद्वारापिकरणेनियामकत्वाख्यस्वयंकर्तृत्वाविद्यातादनन्यसाध्येचस्वयंकरणावश्यंभावादात्मनेपदमपि
क्वचित्स्वयंकरणात्क्वचित्संविधानात्कर्तरिनियच्छतीत्याहद्वात्मनेपदस्यापीति॥ वार्थाकर्तृपरिमाणंस्यादनियमोविशे
षात्॥ कर्त्रंतरप्रवेशेप्रियावत्समाख्याकर्तृसेदातावेसामाख्यानिकविनियोगायोगेनास्याप्युपोद्घातत्वेनसंगतेर्यदिहोत्राद
योनानाकर्तारस्ताइतिसर्वाधिकरणसंगतिवार्त्तिकच्छेदेननानाशब्देनैवस्वचितत्वाहद्विजोहरणीतइत्यनेनवरणविधिर्ह्यावर्णंहरणी
तइत्यादिरित्विंतिसंदेहाद्वब्रह्मादिसंज्ञोत्पत्तिश्चवाद्यानेतिसंदेहस्यकर्तृसंख्यासंदेहहेतुतायाः नोत्पत्तौहीतिस्वावलोकनया
ज्ञातुंशक्योत्पत्तिवाक्यदर्शयन्नेमासयोर्यज्ञकर्त्वेष्वष्टत्वारऋत्विजस्यात्तुमासस्यानांयज्ञकर्तृणांपंचऋत्विजःपशुबंधस्ययज्ञकर्ताषड्
ऋत्विजःसौम्यस्याध्वरस्ययज्ञकर्तारःसप्तदशऋत्विजइतिसंख्यावाक्यानांप्रवयणामसंख्याविध्ययोगात्याहिकाउवादस्त्वाव
गते४संख्याविशेषविधानेनानियमेसर्वपद्धितेशास्त्रार्थाव्यवस्थाशंकानिरासार्थंशेषपदार्थानामन्यकार्यत्वनियमेसति
कस्यचित्केषपदार्थस्यस्वयंकर्तुमन्यायत्वाद्यदायावंतःसर्वानन्यकार्यान्पदार्थान्कर्तुंशक्नुवंतितदातावंतइत्यर्थाकर्तृसं
ख्याव्यवस्थेत्यक्तमित्येवंस्वत्रयोख्यामाज्ञंस्वरयितुमाहएकस्येति॥ आदयोपिवाशब्देनोक्ताः४ आद्यावयवद्यारख्ययोत्तरा

वयवशेषत्वं स्वचितं। एकस्य कर्मभेदादि तिसूचितं परिक्रयान्यथानुपपत्त्या स्वयं कर्तृत्वस्य बाध्यत्वात् कस्मिंश्चित्पदार्थे परि
क्रीतेनैकेन कृतेनुपपत्तौ परिहृतायां पदार्थांतरेष्वयं कर्तृत्वात्समानकर्तृकताप्रयोक्ता॥ अपि वाक्रुतिभेदात्स्यातिनामधे
यस्तु॥ कर्तृविशिष्टविसागादिपदार्थविधिषु षष्ठ्यादिनामधेयश्रुतिभेदात्स्यानिनामधेयं भिन्नाः कर्तारः स्युरित्येवं सूत्र
व्याख्यातं सूचयितुमाह भिन्नेति। कर्मभेदप्रमाणत्वात्संज्ञायाः स्वयाकर्तृभेदसिद्धिमाशंक्य संज्ञिभेदं विना संज्ञाभेदानर्थक्य
न्यायेन तत्संख्याकर्तृभेदेपि प्रामाण्यमाह संज्ञा वेति। सिद्धांतमुपसंहरति इत्नीति। एकस्य ममत्वादादिति वेत्। एकस्याध्वर्य्वादि
19 नामधेयश्रुतिभेद उपपद्यत इत्याशंकार्थं स्वयं सिद्धसंज्ञानां कर्मान्वयविधानात् युक्तमाशंक्यार्थविशेषवाचित्वेनाध्वर्यो
र्तृत्वबाधस्यान्याय्यत्वादेक एवोपादेय इति पूर्वपक्षांतरमाह श्रुत्यर्थ वेति। फलकामस्य फलभावनायां प्रवृत्तेः फलकर्त्रादिस
मारभ्यानां लोकादनवगतेर्योग्यत्वं संविलजनीनिबंधनत्वं कय योगाद्विलागादौ व्याप्रियमाणा वक्ष्यायामुपलं तेन यो विस
जति सोध्वर्युरिति रूपादिवाह्यपरीनवचनव्युत्पत्त्याध्वर्युणा विलागादिकार्यकर्तृत्वरूपार्थवाचित्वेन परिच्छेदमुपपादयति। या १९
प्रियमाणानामिति। कर्मयोगेनाध्वर्य्वादिशब्दार्थपरिच्छेदम स्मिन्गृहे देवदत्तः पाचक इत्युक्ते ज्ञातपाचकशब्दार्थस्याज्ञातदे

वदत्तशब्दार्थस्ययोस्मिन्गृहेपाककर्त्तासदेवदत्तइतिपाचककर्म्मयोगाद्देवदत्तशब्दार्थपरिच्छेददृष्टंतेनइदयन्नुपसं
हरति। नतद्वेति। नोत्पत्तौहि। नाध्वर्य्ववादिकर्म्मसेदनिमित्तोध्वर्य्वादिसंज्ञासेदश्यस्माउत्पत्तौकर्त्तुपादानार्थेवरणेसावा
म्नात इत्येवंशंकानिरासार्थसूत्रमुत्पत्तिष्ठत्वाध्वर्य्युकर्तृभेदहेतुत्वोपपादनायाउत्पत्तिष्ठतायामभेदकत्वापत्त्येतिसर्वथा
वृष्टेयदिहीति। वरणस्याध्ययनादिनिष्पादितकर्त्तृत्वयोग्यत्वचपुरुषोपपादनार्थत्वेपिवरणंविनापरार्थेकर्म्मणिप्रवृत्त्य
योगात्कर्तृत्वात्उत्पत्तेरुत्पत्तिवोत्तरूपपत्तिसूचनायात्यंताप्रवृत्तपुरुषप्रवर्त्तनार्थंसार्थनत्रपतोक्ता। प्रवरणक्रियाविशे
षणत्वाद्दादीतिनपुंसकलिंगैकवचनाविरोधः। उत्पत्तिष्ठानांसंज्ञानांवरणात्प्राग्निमित्तातिरिक्तकर्म्माप्रत्ययानेमित्तायोगात्क
र्तृतेदकत्वमुपपादयितुमाह। नवेति। अध्वर्य्वादिवाक्यैर्वरणविधेरध्वर्य्वादिविशिष्टवरणविधानात्तेस्यएवविधिविशिष्टव
रणप्राप्तेर्न्नविध्याक्यानर्थक्यप्रसंगाद्विध्याक्यविहितेवरणेऽध्वर्य्वादिवाक्यानांवरीतव्यविशेषसमर्पणार्थत्वेनोत्पत्तिवि
विधितयाध्वर्य्वाद्युत्पत्तिरूपवरणासेदादेवसेदादेकेनवरणेनानेकर्त्विक्प्रत्ययोगाद्वित्वेसेदासिद्धिमाशंक्यार्त्विज्यंकृ
नप्तद्धवरणविधाद्विविक्तपदानर्थक्यापत्तेरेकेनेवचवरीतव्यनैराकांक्ष्याद्विकल्पेनाध्वर्य्वादिवाक्यानांवरीतव्यसमर्पक

वापत्तेः कर्त्तृविशिष्टविधौ तु नियमस्य कृदक्षिणासिरितिन्यायेनाध्वर्य्वादीनामेवर्त्विक्त्वावधारणाद्वरीतव्यविशेषज्ञानसिद्धेः
र्दीक्षादक्षिणवाक्यवद्बहुक्रमवाचिशब्दाभावेनाध्वर्य्वादिवाक्यानां क्रमार्थत्वायोगादानर्थक्यापत्तेर्वरणवाक्यार्थत्वाय वि
याक्यमाद्यस्य कृत्यर्थत्वेनानुवादत्वावगमोध्वर्य्वादिवाक्यैरेव च वरणविधिमत्वाध्वर्य्वादिशब्दानामौदमेघिन्यायेन कर्म
निमित्तत्वाभ्युपगमे भिन्नपुरुषसमर्थकत्वाभावेन गुणाद्यैदासावेयस्यासाङ्गरीत्वेन वा भिन्नपुरुषसमर्पकेत्वाद्गुणाद्वरण
भेदप्रतीतेः कर्त्तृभेदसिद्धिमाह वरणान्यपि चेति । अध्वर्य्वादिवाक्यानां वरणविधित्वसूचनायैतानीति विशेषणं न केवलमष्ट
त्विगुपादानार्थवरणभेदाह श्रियेदश किञ्चाध्वर्य्वादिसमाख्यानां भिन्नपुरुषविषयवरणनिमित्तत्वेन भिन्नपुरुषविषयत्वा
दपीत्याह समाख्यानामपि चेति । निमित्तान्तरादर्शनेनैव तावत्परिशेषाद्वरणनिमित्तता गम्यते वरणान्वयव्यतिरेकात्स्याम
पि सैव गम्यते तेषां च निमित्तानां वरीतव्यविषयभेदेन नैमित्तिकानामध्वर्य्वादिनाम्नां वाच्यविषयभेदसिद्धिरिति व्यवहारशब्दा
त्परतोपि च शब्दाद्वयेन भेदो ज्ञेयाश्चाधिकरणकृत्यत्वाविषयभेदार्थत्वाभ्युपगमे नद्याख्येयाहृतानामपि होत्रादीनामनुया २०
जार्थं पुनर्वरणवदेकस्यापि तत्तत्कर्मार्थं पुनः पुनर्वरणोपपत्तेर्वरणानामेव भिन्नविषयत्वासिद्धिमाशङ्क्य कर्मारम्भकालीन

20

त्वेनैषां तु दृष्टोपादानार्थत्वे संस्तवत्स्तु याज्ञार्थं वरणं वदद्दृष्टार्थत्वायोग्याद्यावच्च कार्यार्थं च सकृद्वरणोपपन्नेरूपानोपा
दाना योगाच्च विषयसेदमुपपादयति दृष्टार्थत्वाचेति। एकस्य तु नः पुनर्वरणायोगे पूर्व्विज्ञो हणीत इत्यस्य वरणोत्पत्तिविधि
त्वेन वरणसेदाना वादे कस्मिंश्च वरणे ध्वर्य्यादिवाक्यविहितानां वरणीयानां समन्वयायोगादहृविज इति। वक्ष्यमाणोद्देश्यवि
शेषणत्वेन विवक्षितत्वात्परिक्रयान्यथानुपपत्त्याच विक्रयापेक्षः समाधत्ते वक्ष्यमाणोद्देश्यविशेषणत्वाभावादध्वर्य्यादि
शब्दानां लिङ्गपुरुषसमर्पकत्वे एकस्य चैकस्याविद्धमनिमित्तत्वाल्लिङ्गपुरुषसमर्पकत्वाभावे वाचा वक्तव्यानामेकस्य सकृद्व
रणं स विध्यतीत्याशंक्याविद्याक्येन वरणमात्रविधाने विक्रू पदानर्थक्यापत्ते केविशिष्टवरणविधिप्रसंगेनाध्वर्य्यादिवा
क्यानर्थक्यप्रसंगादध्वर्य्यादिवाक्यानामेव वरणोत्पत्तिविधित्वावगते सत्त्वाच्चाध्वर्य्यादिशब्दानां कर्मनिमित्तत्वेनाध्वर्य्यवा
दिकर्मकरत्वेन वरीतव्यस्योत्पत्तिविधित्वावगते वाक्यशिष्टस्य होत्रादिकर्मकरतया वृणीत इत्यनेन वाक्यान्तरशिष्टेन बाध
विकल्पासंभवादन्योन्यानैरपेक्ष्येण समन्वयस्यापि संभवान्नशक्यः सकृदुक्तेनैकेन वरणेनानेककर्मकरत्वेन क्रियमाणः
पुरुषः यजमानेनात्मना संबध्यतत इत्थं समन्वयायोगादपि वरणानि सिद्धं नश्यति परिहारमाह उत्पत्तीति। वरणान्यपि चेत्य

त्रैकेनवरणेनानेकपुरुषोपादानायोगाद्वरणभेदोगुणाद्युक्तः इह त्वेकस्यापि पुंसोनेककर्मार्थित्वेनोपादानसमुच्चयोगोपि
शाद्देनस्फुवित्तस्थवरणानांभेदेपि सर्वेषांकर्त्तृपादानार्थतयैकार्थत्वेनवैकल्पिकत्वान्नउपादेयविशिष्टकल्प्यालविष्यतीत्या
शंक्याह सर्वाणिवेति स्ववार्थमुपसंहरति अत इति नानापुरोधश्च र्त्विजतीत्यादिवाक्यैर्विसर्गादिकर्मार्थत्वेनाध्वर्य्वादीनां
वरीतव्यत्वप्राप्तेर्वरणकीर्त्तनस्य विधित्वायोगात्प्रयोजनाभावेनवानुवादत्वायोगात्प्रवयगस्यषोडशसंख्याप्रत्यायनो
र्थत्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिनाप्रथमविहितवरणस्याध्वर्य्वादेर्नियमेनवरीतव्यत्वप्राप्त्यानुवादत्वोक्त्यानपेक्षाध्वर्य्वादिविशिष्टव
रणपादानायोगादित्यपौनरुक्त्यं। एकस्यापिपुंसोनेककर्मार्थवरणेनोपादेयत्वं क्रियमाणान्तरोक्तोपसंहाराडक्तं। एकस्मिन्नप्य
नेककर्मार्थो॥ भिन्नवरणविधायित्वेनस्पष्टावगतभिन्नवाक्यत्वानांनाध्वर्य्वादिवाक्यानामप्रतीयमानैकत्वकल्पनेनप्रवया
स्यश्रुतरोपायलस्यसंख्यामात्रप्रत्यायनार्थत्वस्य साधुत्वार्थवाहूपयतियावदिति कथंतर्हिलाघ्रमकारस्य लयथापिभेदोस
वतीत्येतत्प्रतिपादनपर इति ऋष्टीकायथंर्थस्यापिप्रकारस्यास्पष्टत्वेत्याशंक्याप्रोढिमात्रं नत्वक्तः तत्त्वप्रमाणाएवैते भिन्नाए
वोत्पद्यंते प्रवयानुयासंख्यासेवाइत्वानुवादस्येतदेवऋष्टीकोक्तंयुक्तमिति निस्त्वयितुमाह तेनेति। अध्वर्य्वादीनामेकवरण २१

ख्यधर्मान्वयलक्षणेऽन्वये सत्यपि कथं संख्यावगतिरित्याशंक्य लिङ्गवरणविध्यनुपपत्तिरित्येवेनोक्ता। समसाध्यत्वं
स्यतैरुपदेशात्। समसाध्यत्वसंज्ञाया अप्यकृत्वान्निष्ठत्वात्सर्वव्यायेनैकत्वाभेदकत्वसिद्धेरधिकाशंकाभावेनातिदेशाये
गमाशंकाऽध्वर्य्वादिसंज्ञानामकृतार्थत्वेनवरणनिमित्तकत्वावगतेर्यावद्वरणंवरीतव्यत्वेदकत्वयुक्तं अन्यथाऽध्वर्यु
पुरुषेष्वेवसमसाध्यत्वेनोपपत्तेर्भेदकत्वेऽप्यधिकाशंकाऽभावात्सर्वपत्नमाहत्याध्वर्यवइति। सिद्धान्तमाहइतीति। षष्ठीव्यप
देशस्यभेदकत्वोपपादनार्थंसंबंधिद्वयस्यैकेसत्येवसंबंधसंबंधत्वात्विषष्ठीव्यपदेशनियतत्वेऽसिहितेऽध्वर्यणामेवविगत
रसंबंधोपपत्तिनिवृत्तिस्तेषामेणाशंक्यतैःसर्वैर्होतृब्रह्मोद्गातृयजमानैर्मध्यतःकारिभिःप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृने
ष्टृछावाकाग्नीध्रैश्चहोतृकैर्व्यपदेशाद्वैष्णुव्याध्वर्युपुरुषव्याप्त्मनासंबंधव्यपदेशायोगादित्येवंसर्वशब्दाध्याहारेणाव
व्याप्तेरितिश्चावयवव्याख्ययापरिहारार्थंनेतीत्यादिनाव्याख्याताउंसर्वैश्चेत्युक्तं। एतानांपुनर्वरणानर्थक्याद्भ्रणरव्या
कर्तृत्वान्निभेदस्यकर्तृभेदहेतुत्वेनसर्वशब्दस्याप्रसक्तकर्षणार्थत्वेवकारव्याख्यार्थमपिचेतिलाघवाद्युत्पन्नौचेत्यनेनव्या
ख्यातं। समसाध्यत्वस्यभिन्नाःस्युरित्येवंसाध्यानुकर्षणार्थत्वेनापिवकारव्याख्यारेदोक्ताऽऽद्यविनानेकोविशिःस्वामि

सूत्रेऽर्थव्यपदेशाद्द्विजीववद्विकस्वामिकत्वायोगादित्येवं ह्यामिशङ्कोध्याहारेणैवेरितिसूत्रावयवव्याख्यार्थस्तु द्विशिरित्यादि
साध्यं कस्मादुपेक्षितमित्याशंक्ययजमानवरणीयत्वेऽपि द्विस्वामिकत्वव्यपदेशविरोधेन द्विवरणीयत्वोक्तेरयुक्तत्वादि
तिसूत्रार्थं तु माहयद्यपि चेति॥ ॥उत्तत्रोत्तबहुष्कृतेः॥ चमसाध्वर्यूणां तु देश्यप्रथमप्रासवे नोपनयनेब्राह्मणादेरिव विधेय
त्वाद्द्विवक्षितविशेषणतया बहुत्वनियमस्य नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन संमतं विशेषणविवक्षायां कारणं हि महद्विधिरि
त्येतन्न्याय सिद्धत्वादुत्पत्तावप्राप्तविधौ प्रोक्षितां बहुष्कृतिमत्र ह्युक्त्वा चमसाध्वर्यवो वित्राः स्युरिति सूत्रार्थस्य स्पष्टत्वात्सूत्रपा
ठमात्रं कृतं॥ ॥दर्शितं लिंगदर्शनात्॥ कपिंजलाधिकरणसिद्धांतास्फुरणमेऽपि मध्यतःकारिणां तु यस्य चमसाध्वर्यवो हो
त्रकाणां तृयो थे व्यपदेशभेदादिति षष्ठ्यापत्तेस्त्रित्वनियमालावपन्नस्यापि संभवो नेति सर्वंसूत्रेण सिद्धांतमाह बहुत्वेति॥
दशत्वेत्यादि साध्यंशाब्दफलार्थत्वेन ह्याचष्टे षामीति साध्यत्वैकस्यापि यामश्चत्यवदनेकसाध्यसृद्धया विरोधात्स्वामिदशत्वेऽपि
त्रिव नियमविरोधिनी चमसाध्वर्युदिशतानयुक्तेत्याशंक्याय मश्चत्यसाध्यत्वोन्यानपेक्षानेकस्वामिकत्वायोगादिह व २२
मध्यतःकारिणां होतृकारणमिति बहुवचनावगतस्य साहित्यस्योद्देश्यविशेषणत्वेन विवक्षितत्वादन्यान्यानपेक्षस्वामि

दशत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्यावगतेन दशत्वेन विंशत्वनियमस्य लिंगदर्शनद्योतितदशत्वापनयप्रयोजकस्यवाधितत्वात्त
दशतापनीयतइत्यकृत्स्नमित्येवंव्याख्येयं बहुवचनसामर्थ्याद्विवत्त्वसर्वपाटितस्य दशत्वविंशत्वादीनां बहुत्वविशेषाणामनंत
गतेर्दशत्वोपादानेन तेनापराणमर्वाचीनानां त्र्यादिसंख्यानामनुग्रहात्तुतरां बहुवचनं समर्थितं भवतीत्येवं निरासार्थं
ध्यावेतिनिराशंकपिंजला[redacted]तिदेशाद्विंशः स्यादिति स्वार्थस्य वशाद्देनत्वपदेशाख्यहेत्वंतरस्यानिवृत्तत्वसाधकत्वानुक
र्षणात्तस्यष्टत्वाद्दत्वाप्रतीतेः सर्वपवत्तस्तत्रपाठमात्रं कृतं॥ ॥प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात्॥ वाशब्दः सर्वपत्त्वनिरासार्थत्वेनस्पष्ट
त्वादव्याख्यायोत्पत्त्यसंयोगादितिसूत्रावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिनाष्टधत्वावष्टेउत्पत्तीति। अनुत्पत्तिष्वपि संज्ञाया वाच्य
कसामर्थ्यनियमोयोविधागतः संबंधस्तदनेकत्वेस्वरूपात्मावहीयतइति न्यायेनैकस्य संज्ञिनोनेकसंज्ञानुपपत्तेर्भेदकत्वमा
शंक्ययौगिकतयास्याःशक्त्यकल्पनेन पूर्वसंज्ञाशक्तिनियमानपनायकत्वात्तन्न्यायाप्रसावोक्त्यर्थं सूत्रयोजनार्थं तद्वेतिसा
ष्टावयवव्यावष्टेतेनेति। नुविंति। प्रष्टदशदिवान्यत्रापिद्या प्रियमाणावष्टत्वेस्तुतायाः संज्ञायाः शमनाख्यकर्मातरयोगनि
मित्तत्वायोगमाशंकतेन विति। प्रयत्राद्या प्रियमाणस्यविजोत्रशमितसंज्ञयाग्रहणोपपत्तेः कर्मातरयोगनिमित्तत्वोपपत्ति

माहनैषइति ।संकर्षे दिष्ट्या४शमिता स्यादरसबद्धत्वनमनुष्या इति मनुष्यसमतिव्याहारादनियमेन प्रकृतप्रवृत्तधमात्रस्य शमितृ
त्वे मनुष्याः४शमितारो वा क्वसंयोगादिति दृष्टेण एवं पाहिते परिक्रयेण ऋत्विजां सर्वकर्मार्थित्वावधारणाद्धमूनकालेच तेषामेव स
न्निधानाद्धमितरि वैकस्मिन्वञ्जवचनायोगेन शमितार इति बहुवचनस्य शमनार्थं पशुनयनादिकार्यं पेक्षत्वात्पशुनयनादे
श्चार्त्विजत्वनिश्चयाद्धमनमयाद्विजमिति पूर्वपक्षांतरस्य ऋत्विजो वा सन्निधानात्स्यनेन कदाशमिता सर्वकर्मणामविशेषादि
त्यनेन ऋत्विजामन्यत्र द्याएतत्वाद्धमनांतं र्त्विजानां सर्वकर्मधर्मायोगमाशंक्याध्वर्यौ व्याएतेन तत्त्वघएवक श्चित्रिबपिवाइ
वैभुद्याएतेष च्य४क श्चिद्दविकल्पमितेति विवक्षितं तच्छेतरमन्य इति न्यायाडुक्तमेवेति सूचयितुमाह नदेत दिति द्यपदेशोक्त्य
तु कर्षणेनशमितर्यब्राह्मणाशंकायाः४ पूर्वपक्षलिंगतयोक्ताया निरासायोत्पत्ति शष्टं कर्मघ्यत्वान्नमाति पेत्याब्राह्मणशष्ट
स्योत्पन्नेनप्रकृतेनशमित्रा संयोगालाबादित्युक्ते तदुपपादनार्थं प्रकरणेनयाशमितृशब्दस्य कर्मयोगनिमित्तवे नैकस्य
कर्मभेदादिति न्यायात्प्रकृतेऽष्ट विकृतब्राह्मणेष्वपपन्ने रब्राह्मणस्य शमितृत्वप्राप्त्यसावेनाब्राह्मणशष्टस्य शमितृत्वविष राम
यत्वायोगोसिद्धि इत्येवं शंकातुल्लाघणष्टं २४ वैद्यारख्यार्थयिवित्यादिना घ्यशेषं व्याख्यातुमाह शामीति ब्राह्मणो के४ २३

शामित्रविषयत्वाद्योगेपि कथं यजमानविषयतावसीयत इत्याशंक्य दीक्षणादिप्रियाणां दैवानां च धर्माणां ब्राह्मणानां
निवृत्तिरित्यादीनां सत्त्रिधर्माणां याजमानानां बाधकरणे यद्यब्राह्मण इत्यादिना यजमानविषयत्वावस्तूपपत्तिमाह या
जमानेति । यजमानविषयं कल्प्यत इत्यत्र प्रयोगेण स्मरणीयं शामित्रमपीत्यादि साध्यावयवः शामित्रस्याध्वर्यवसमाख्य
याध्वर्युकर्तृकत्वात्संकर्षे वक्ष्यमाणादथ ब्राह्मणोक्तेर्न शामित्रासंयोगः स लवतीत्येव तु तत्प्रसंयोगो प्रपन्न्यतरोक्तार्थ इति
स्रुचयितुं संकर्षे शामित्रस्याद्यस्य तद्देशप्रहृतानां सविक्रमसाधर्म्याणां मध्ये द्वितीये चर्ध्वजां मध्ये तृतीये च चमसाध्वर्यूणामे
व मध्ये केन चित्सिद्धान्ते वाध्वर्यूणां कार्यतया वक्ष्यमाणत्वात्कथं चिद्ब्राह्मणकर्तृकता युक्तेत्याह शामित्रस्येति । शमो
दमस्तपः शौर्यं सत्यमार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजमिति ब्राह्मणस्य शौचशीलत्वप्रसिद्धे
र्हिंसादिहिंसायाः क्रत्वधिकारिणो यजमानस्याविहितत्वे प्यविज्ञामविहिततया निषिद्धत्वेनाशुचित्वापादकत्वाद्भुमनस्य
चहिंसात्वाद्द्विजो ब्राह्मणस्य तस्मिन्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः शामित्रस्या ब्राह्मणविषयत्वं ज्ञायत इति शंकते हिंसात्वादिति । शौ
चशीलत्वप्रायिकमात्रत्वेनाध्यापित्वान्नरकपातापादकत्वद्यनिष्ठाहेतुत्वात्स्फपगमापत्तेः स्मृत्यच ब्राह्मणे तत्तरां त्र

संगात्तुल्यत्वमाह तुल्यामिति। पर्य्यनुयोगसाम्यमुक्त्वा परिहारसाम्यमाह तेनेति। षड्कर्म्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः४ प्रवर्त्ती
तोह्यात्यामेकस्य उर्थस्क ब्रह्मसत्त्वेण जीवतीत्यन्नरोत्तरोक्त ष्टशालीन यह स्व वत्त्वष्ट्यात्तक्रमणेध्यापनजीविनस्त्व उर्थ
वोक्त्वा विज्याध्यापनकर्मद्वयजीविनोपकृष्टत्वं स्ववनघ्यार्विज्यमिंदाहेतुत्वेन विज्ञ४ शामित्वं इदरयितुमाह एतेनैवे
ति। उपगा स्थूलिंगवर्शनात्। गात्वणां समीपे गायंतीति शुक्तैर्य्यपदेशादाधिक्याशंकायाः शमित्वडपगास्त्रपि वरणे
रव्यात्यन्त्यसंयोगाद्यौगिकत्वेन चोपगशब्दस्यापि ब्रह्मतेषु पतेनेति त्राइतिस्वार्थस्य वस्यष्ट्वात स्पत्र पाठमात्रं कृतं॥
विक्रयी त्वन्यः४ कर्म्मणो वोदितत्वात्। विक्रयेणोप्तत्वन्त्यसंयोगाद्यौगिकत्वाद्व्यक्तेष्वशब्दोपपत्तेर्विक्रयस्यापि वक्त
वंगक्रयात्मिसत्वाङ्गत्वणोत्निमयहणेन्नणो द्विकृत्वंगत्वेन क्रत्वंगकर्त्तृपेत्तत्वाद्वमित्रपदन्यायेन सर्व्वपदन्तेष्वष्ठाद्वयलो
लाद्व विक्रये प्रष्टत्युपपत्तेर्विधिकल्पनानपेत्तत्वेनानंगत्वात्सिद्धांतघ्र स्पष्ट्वमत्याख्याहेतु४ कार्म्मकार्य्यात्सर्वेषामवि
कर्मविशेषात्। यजमानातिरिक्तैर्विना मत्ताभिन्वेन देवतोद्देशा सहेतुघात्यागात्मकयागस्याकर्मकरत्वाद्योगशंकानि
रासार्थं यागांगकरत्वेनोपचारिकयागकरत्वार्थमयाकर्म्मकार्य्यात् त्रिसर्व्वशन्यादित्वाध्येणच्याख्यायत ष्टत्यपंचसूक्तकथ्य

र्विवक्षितं प्रतिनिमित्तत्वोपपादनार्थं येवेति। साध्यस्य विकल्पे देवयवधत्यन्यस्य न्तेर्युक्तमाशंक्याविशिष्टं कस्माद्दिग्

ष्टिगंतुद्युजिक्रुंचां वेति किंस्वित्प्रत्ययांतत्वं शब्दोपपदत्वं जिधास्तत्पत्र विकल्पे निपातनादुपपादयितुमाह। आक्षिप्य हे ही

ति। कोसावुपपदधातुप्रत्ययसमभ्यागतोर्थ इत्यपेक्षायामाहस्वार्थतावितिति। पद्मागतश्चैव पंकजनयनस्य पंकजशब्दस्तत्र

निमित्तत्वंवद्दृष्टादिगतस्यैवतुयजनकर्तृत्वस्य विकल्प्यहेतुनिमित्तत्वाद्यवष्टामाशंक्याप्यवजातिवदिह निमित्तत्व

वष्टापकैकोपलक्षणसावाद्यवष्टाशंकानिरासार्थमविशेषोक्तिर्व्याख्यार्थं न कुशिदित्यादिलाथं व्याख्येषेणतस्मात्वेदि

ति। शास्त्राणि चैतत्प्रमाणमिति वदसंदिग्धोपि प्रकृतेयं संदिग्धवद्वचनं क्रतुयजनकर्तृत्वस्य सर्वेषामविशिष्टत्वोक्त्या न कश्चिदि

त्यवयवेव्याख्यानेन तस्मादित्यवयवव्याख्यार्थमितीत्युक्तं। समदर्शेति चमसाध्वर्युपरिसंख्यानात्सर्वेषामृत्विजामयोगशं

कानिरासार्थत्वेनापतिस्थाव्यवस्थितत्वादत्वेन। विशेषकत्वादित्येवमविशेषोक्तिर्व्याख्यार्थं न व्रित्यादिसाथं वा समान

र्थक्यादयुक्तमाशंक्य दर्शपूर्णमासवत्सोमस्य पशुवंधविकल्पत्वात्सोमयागस्य विकल्पस्येवयवाद्यपि महत्तरं कि

सतविकल्पत्येवंसोमयागकृत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोक्त्योपपादयितुमाह अत इति। प्रासोक्तिश्चैवं परिसंख्यादृष्टत्वपराम

प्राप्नोति । शङ्कते सप्तदशत्वेतावन्मात्रस्यावद्युत्पत्त्वादत्वेपि महत्त्वेनापेक्ष्यमाणाद्दर्शपूर्णमासाद्यविकसंख्या उक्ता॥ आधिक
त्विकल्पाद्वे सप्तदशः सप्तदश इति संख्याश्रवणवाविडप्रत्यययोगमाशंक्यावयवक्षेतावांतरसंख्याश्रवणात्तु वादार्थ
त्वात्स्वरणेऽप्ययोपपत्तिस्त्ववनायामित्यादि शङ्कते । तवापरिसंख्यानात्रात्त्वह्यादिमात्रविषयत्वेनोपसंहारस्वमसाधर्म्यमिहत्ति
फलत्वसाम्यनिमित्तत्वेनोपचारेणापरिसंख्यानोक्त्याविवक्षितत्वात्परिसंख्यादोषत्रयप्रसङ्गाशंकापूर्वं निरासार्थमत्र परि
संख्यायामित्यादि साध्यमनुक्तमाशंक्य साध्यकृतापरिसंख्यानादिनिर्देशेन शङ्कते न परिसंख्यादोषतया व्याख्याय
तदित्याह परिसंख्यानादिति । वहूनामित्यादि विवक्षितं गम्यत इत्यतं साध्यमुच्यत इत्यादि साध्योक्तदोषाभावोपपादनार्थ
त्वेन व्याख्यातमाह सप्तदश ह्विति । व्याख्यातार्थोपपादनार्थं सर्वत्र हीत्यादिना सामान्यन्यायमुक्त्वा व्याख्यातार्थस्य
प्राप्तक्तदोषनिरासोपयोगित्वोक्तौ स्वयं द्वौ षत्रयं द्वार्थहान्या दिशंकितं । तच्चेहन दोषतामीत्युक्तेन देववितरीत्वं स्वार्थ
स्येत्याद्युक्तं । स्वार्थहानपरार्थकल्पनयो रिहोचितत्वेनादोषत्वेऽप्यनुयजनकत्वव्याख्यशङ्कप्रहत्तिनिमित्तत्वशेनाधि २५
केष्वप्यविकल्पद्वयस्य प्राप्तस्य बाधाशंके॥ प्राप्तबाधस्यापि परिहार्यो दोषतेत्याशंकार्थमाहेत्यादि साध्यं व्याचष्टे परस्त्विति ।

उद्यतइत्यादिपरिहारस्वार्थंपरमतत्वेनव्याख्यातुमाहकार्येति।परमतत्वस्यवनार्थंतावत्प्रक्रमतइत्युक्तं।निषेधस्यविक्लर
पविषयत्वप्रतीतेःकार्यविषयत्वायोगमाशंक्याहसर्वत्वहीति।क्वचिज्जृंभत्वसंतीत्याद्यविक्लकार्येदिाहरणसार्थंदक्षिणादो
नस्यार्विक्लृनिमित्तकार्यत्वाद्दविक्लकार्यत्वसंभवेपिवरणस्यविक्लृप्तिनिमित्तत्वेनविक्लकार्यत्वायोगादयुक्तंशंकते।वरणाद्विति।
परमतेनशंकापरिहारपक्षेकर्म्मयोगमात्राद्दविक्लृहप्रयोगसिद्धेर्नवरणस्यविक्लृहप्रवृत्तिनिमित्तमित्येवंपरिहरतिनेति।
क्लृविक्लृनिषेधंविनानकार्यस्यापिनिषेधायोगेनैतत्परिहारइत्यनार्थमाहेतिसार्थंव्याचष्टेतरस्त्विति।क्रतयजमस्यनिमि
त्तत्वाभावेनप्रासक्त्यभावाद्दोषत्वापरिहार्यत्वशंकानिरासोपक्रमार्थंउद्यतइत्यादिनाप्यमनिष्टद्वेविद्येतक्त्यानर्थक्यादयुक्त
माशंक्याद्योत्तरस्यसिद्धांतमतत्वाभावाविकल्पस्यवार्थस्यसिद्धांतत्वात्पक्षनिरासंचविनातच्छानामसिद्धेरयुपपत्यसम्प्रत्यहे
त्वसावानिश्चयेनाशंक्यानिरासस्वाह्यद्वयस्यविक्लृहेत्वयत्वव्यक्तत्वत्यालोचनादृतुयजननिमित्तोवरणकालेयत्वव्यज्ञिनास
वेनतन्निमित्तविक्लकायोगाद्दद्वितीयेनवरणविधातृपपन्नेवरणेनविक्लृःकार्याइतिवचनव्यक्तव्यधारणाहरणनिमित्तः
प्रतिलात्ति।नथाप्यतुयजननिमित्तत्वेवमसाधर्म्यसिद्धपितद्भावेनविक्लृस्यचरपनःकार्यतोवानिषेधायोगात्परिसंख्याउ

26

पपन्नेर्वरणनिमित्तोपादानायात्यु इतिनाविकोत्तरो न्यर्थविनार्थत्वेनोक्त्योपपादयितुमाह। सिद्धान्ते नि। ताविकोत्तरोत्त्य
र्थयागेत्यादिसाध्यसूक्ष्मदर्शैवर्त्विग्यजनयोगादृत्विक्त्वं वा स्यादित्येवं यौगिकत्वाशयेन परिसंख्यार्थश्च विक्त्वं हृत्यग्रहणेपरि
संख्येयाभावादनर्थकं स्यात्तस्मात्सदर्शैव वरणं वरणजन्यसंस्कारयोगादृत्विज इत्येवं संस्कारनिमित्तः परिसंख्यार्थ
वच्च सिद्धेयात्यु इत्येवं व्याख्यातुमाह। यदीति। वरणनिमित्तत्वेपि चमसाध्वर्युर्योप्यार्त्विज्यशङ्केः परिसंख्यानर्थक्यपरिहार
योगसाम्यमाशङ्क्य श्रुति निर्देशविशिष्टत्वेन वरणस्यार्त्विक्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संस्कारजनकत्वाच्चमसाध्वर्यूणां च श्रुति
निर्देशविशिष्ट वरणाभावान्नाभ्युपगन्तव्यमित्यभिप्रेत्य सूचयितुमाह वरणेनेति। दक्षिणादाने द्वितीयानिर्देशाभावाद्दक्षिणादानेनार्त्विज्
कार्य इति वचनस्य चाप्युपपन्नेर्दक्षिणादानोत्पाद्यत्वेच माध्यंदिनसवनात्प्राग्दक्षिणादानाभावेनार्त्विक्त्वोत्पत्तेरहस्त्विक्त्वं तैः
वप्रसंगेन दक्षिणादानस्यार्त्विक्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादृक्षिणानिर्देशस्य च वरणकाले प्रवृत्तिगत्वयाश्रुतेर्वरणप्रकरणा
वतदंगत्वावगतेः सन्निधिपेतत्स्य वरणस्यार्त्विक्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावस्य च न मात्रार्थो वरणं वरणेइ इति तुल्यवन्निर्देशः। चम
साध्वर्यूणामपि परार्थैकर्मणि वरणं विना प्रवृत्त्ययोगाद्वरणं वरणे द्वेष्ठापि स इत्याशङ्क्यालौकिकस्यार्त्विक्त्वस्याविहितांकि २६

यांविनाऽनुत्पत्तेश्चमसाध्वर्यूणांवृणीतेतिविध्यभावाद्उपायांतरेणापिचमसाध्वर्यूपपत्तेरर्थाद्विशेषस्याप्रवृत्तिविधेरभावाद्वरण
मात्रस्यचविकल्पाऽनुत्पादकत्वाद्धविकल्पस्यैवाऽऽयुपपादयितुमाहवरणेवेति।चमसाध्वर्युवरणस्यापियजमानकार्यहोत्रा
दिवरणसाहचर्याद्यजमानकृतवरणकार्यत्वप्रतीतेर्यजमानचमसाध्वर्य्योश्चवरणस्यविकल्पमिकत्राप्राप्तावेनसाध्यम
नेपियजमानेनैवकार्यत्वाद्यजमानकृतवरणस्यरणाभावेनविकल्पनिरासायोगाद्वरणस्यवैधत्वेनाभिकर्मपरिक्रयइ
तिन्यायाद्याजमानत्वापत्तेर्वैधत्वनिरासस्चनार्थयजमानेनेत्याद्युक्तं।वृणीतेतिनिर्देशविशिष्टेनवरणेनहोत्रादीनांया
गांगेषुप्रतञ्चकर्तृकत्वाहत्वस्वत्वामिनिप्रयोजककर्तृत्वाहत्वस्याथुत्पादनाऽस्यसाधारणद्वयागांगकर्तृत्वाहत्वे
ध्यर्थविकल्पस्वाथत्वात्स्वामिनोऽपिविकल्पोपपत्ते।साप्तदश्योक्त्युपपत्तिसूचनार्थंवरणोत्याद्युक्तकर्तृत्वकरणंवरणत्वेनोप
वर्यसप्तदशानामित्युक्तं।चमसाध्वर्यूणांवृणीतेतिनिर्देशविशिष्टवरणाभावेऽहविकल्पाप्राप्तौपरिसंख्योक्त्यायोगमाशंक्याथ्य
नित्वात्फलविधित्वस्वरूपपरिसंख्यायायोगेपिसाप्तदश्यानुवादान्यथानुपपत्त्यार्थविकल्पस्यायौगिकत्वनिरासेनवरण
निमित्तावधारणादन्यनिवृत्त्याख्यपरिसंख्याफलसिद्धेर्गौणपरिसंख्यावोपपत्तिंसूचयितुमाहतन्निमित्तत्वेति।श्रुत

वादत्वास्फपगमेयौगिकत्वाश्रयणेनावस्तुत्ववादएवकस्मान्नेष्टइत्याशंक्यमहासंख्यायामवांतरसंख्यायाःसद्भावेपि
संख्येयपरिच्छेदकत्वायोगाद्रूपांतरेणवाउपयोगात्परिच्छेदकत्वरूपमिथ्यात्वेनासदुक्तवादापत्तेरितिसूचयितुमाहञ्च
त्यर्थेति।यौगिकताद्यथाथान्यापरास्पृष्टा।नाविकोन्तरार्थस्तुपसंहरतितस्मादिति।आहेतिशंकासाध्यंश्तेनिर्दिशाख्यव
27 रणविशेषणेनस्फुरयितुंव्याचष्टेनत्वेवेति।उच्यतइतिपरिहारसाध्यंवचनव्य।किंविपर्ययहेत्वन्योपपादयितुमाहनैषइति।
।वाणात्स्वार्थविरुक्तसिद्धावत्तुत्वाद्यवापत्तेर्याजमानावचनव्य।किंविपर्ययहेत्वन्योपपादयितुमाहनैषइति।वाच्यत्वत्व
वर्विजांसंस्कार्यत्वव्यानिराकरिष्यमाणत्वात्द्वितीयानुपपत्त्यापत्तेर्वचनव्य।किंविपर्ययेणावरणेत्याद्युक्तोपपादनार्थम
वमितिवाच्यमउदाहृताध्वर्युवाक्योपन्यासानर्थक्यादत्रउक्तमाशंक्यतुल्यत्यायतयाध्वर्यादिवाक्येष्वपिवचनव्य।किंवि
पर्ययोन्योपपादयितुमाह।एतेनेति।ऋत्विजांसंस्कार्यत्वायोगाकरणएवसंनिहितीयानुक्तेत्येवंसाध्यंव्याचष्टएवंचेति।
एवशब्दार्थेचशब्दार्थःइहस्वार्थतावेतिहेत्वंतरसाध्यंव्याचष्टेवरणंचेति।वरणेनाध्वर्युंकुर्यादित्यत्रकथमध्वर्युशब्दस्याप्रसिद्धेः राम
कर्तुमशक्यत्वात्कथमात्मनायजमानेनकृतयावरणाख्ययाध्वर्युत्विनीतिकथमितितासाध्येणइष्टेःसावयवपुंशब्दार्थ २७

इतिविशेषणरूपेणाप्रसिद्धावपिविधिसामर्थ्याद्भवतीतिमन्यतइत्युक्तंसंभवतीत्यनेनदर्शयतिहि वरणार्थंकथंयुज्यादेवेतिष
अस्त्वेवमथवेतिशब्देनविरागादिपदार्थःकार्यइतिविधानात्तस्यबाधइतिशब्दकस्यपदार्थवस्यावरणात्सागमत्वादवगत
वरणाख्यसाधनत्वेनवकर्तुंशक्यत्वाज्जुह्वादिवत्कार्यत्वावगमेसत्यर्थाद्येनकेनचिदुपायेनाध्याहार्यविरोधार्थत्वाये
विरागादिकर्तृःकार्येत्वयास्मिकृतावाध्यर्यवंकार्यमित्येवंविधेनवरणविशेषेणकार्यइतिवरणेनाध्याहर्तुंसंभवतीति
वयामेत्युत्तरोक्तार्थमेवशब्दकेनेत्यादिनासाध्यतात्पर्यतोद्यावष्टेवेदेति।अथवार्थश्चेत्यलिङ्गावगतववरणेनोपघइतुसंभवती
तियौगिकत्वत्यागायोगाद्विपरीतवचनवाक्ययोगाच्चकेवलत्वरहितांसाध्योक्तांनिराकर्तुमारभतेनचेति।यदाचेतिवा
र्तिकोक्तवचनवाक्यविपर्ययहेतुंदूषयितुमत्युपलाषतेयच्चेति।अप्रसिद्धशब्देनाज्ञानंविवक्षितमसत्त्वंचेतिविकल्पाद्यप
क्षेनावत्साम्यापादनेनदूषयतिकरणेपीति।बुद्धिःसर्वकारीतावत्कर्तुमेवनाध्यवस्यतिनप्रयततेअबुद्धिःसर्वकारिणाउ
तेनाज्ञानवत्क्रमेणाउंसायथयहदयाअयत्नारंभव्यापारेकृतेपिवक्ष्णनिष्पत्तिर्नैकांताद्भवतीत्युक्तंयः।करणपक्षेवेदयो
त्यन्तफपायोक्तोव्यापाराद्द्वाक्यावगतेनवरणविक्रियोहेतुफलतावनिमित्तेनपौर्वापर्येणकरणाद्येतिशयउ

त्पद्यते सकृद्विवद्धृइवाद्य इति ज्ञानोपपत्तेः संस्कारपत्वेव्ययतः स्वरूपसिद्ध्यपेक्षत्वेन वेदाहविक्कज्ञानानुपपत्तेर्नत्व
यजनयोगच्छ्रवातिप्रसंगापादकत्वेनाज्ञापकत्वाद्वैषम्यं शंकते यदिति। संस्कारपत्वेपि दीक्षाध्ययनाक्रमवाक्यसह
कृतात्सप्तदश शूर्द्विज इति वेदात्सर्वेषामष्टतीयजनानां मध्ये केचिद्वर्ज्ज इति ज्ञानोपपत्तेर्वचनद्यन्नि विपर्ययस्य क्लेशतावे
नवपतीति सौकर्याद्विपरीतवैषम्यक्लमातिशयोक्तिः एवं परिहारसाम्यं वक्तुमारभते तत इति विद्ययेतिपादितवाद्धेतुकसि
द्धिज्ञानेपि वरणात्स्वागन्येनोपायेनैतेमदीयाज्ञ विज इत्यनवधारणादयद्दीयानां वरणानौचित्याहरणसंस्कार्यो इति ज्ञा
नायोगमाशंक्य कृत्यवद्धरणस्योपादानार्थवोद्धरणात्स्वागात्मीयत्वज्ञानानपेक्षाश्च थितु माहममेति। वरणात्स्वागात्मीय
त्वसिद्ध्यनपेक्षत्वेप्यात्मावृयानर्हाणामावरणीयत्वादात्मावयाह इज्ञानानपेक्षामोशंक्य पुरुषनिष्ठतयात्मावृयाहज्ञाज्ञा
नेपि सामान्यतस्तु ज्ञानोपपत्तिमाह अथवेति। विशेषाज्ञानाहत्वियुपादानासिद्धिः सर्वव्यवहारासिद्धापत्तेर्नाशंकनी
येत्याह सर्वोहीति। कीदृशी सामान्यतः प्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाध्वर्यवादिसमाख्यातत्तयांगज्ञानंकर्मसिद्धरुपयोगिया
जनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव दृष्टत्वकपाया इति स्मृत्यालोचनयान्यजातीयानामार्त्विज्यनिषेधावगतेरनिषिद्धसंत

वैव निषिद्धोपादानानान्नेपात्तस्माद्धाथेतर्हि यज्ञः सत्तुस्त्वाद्देवेभ्यो हव्यं वहति ब्राह्मणेन वषट्कृतं दोरिष्ठेति च ब्राह्मणाना
मेवाधिकारश्रुतेरेतावैप्रजाकृतादोयद्ब्राह्मणा इत्यादिलिंगाच्च ब्राह्मणकर्तृकत्वेवाधिकारस्यात्सर्वसाधनत्वावगतेर्ब्राह्म
ण्यमपूर्वसिद्धरूपयोगिकर्मस्वरूपस्वरूपयोगिचवरणं तद्विशेषणं वदद्भिराणा निर्देशनस्य विशेषलक्षणमाहश्रुत इति । क्रतुयज
नादिविशेषाणां च विकल्पोत्पन्नरूपयोगशंकानिरासायाह सेयमिति । सर्वेषां संबंधरूपत्वात्स्वरूपयोगिन्वेवाद्युपादानेनानेकश
क्तिकल्पनापत्तिमाशंक्यार्विविक्तशब्दार्थविषयज्ञानं च मम धर्म्यादिसाधारणविषयत्वेनैकैकविशेषमात्रालोचनयाधसज्य
मानमेतिः सर्वैर्विशेषैरुपसंक्रियमाणं सद्विशेषविषयं संवतिन ह्येते विशेषाः शब्दार्थान्तर्भवंति येनानेकशक्तिकल्पनाप
त्तिः स्यादित्याह विज्ञानं चेति । एभिर्विशेषैः सर्वतीत्यनुषंगेणाहरणीयं । अत एषां विशेषाणां शब्दार्थयोः संबंधरूपत्वनाह विज्ञा
ज्ञानोपसंहारेवोपयोगेनविकल्पोत्पत्त्यनुपयोगिवादक्रियमाणमेव सा हविकल्पमेतैर्विशेषैर्ज्ञातं सर्वतीत्युपसंहरति अक्रि
यमाणमेवेति । अप्रसिद्धाः संस्कृतुं न शक्यं न इत्यप्रसिद्धशब्देन वरणास्याद्दिगरावोविवक्षितं इति द्वितीयं पक्षं दूषयितुं
विकल्पयति अपि वेति । आद्यपक्षावकल्पो नाशंकनीय एवेत्याह तत्र चेति । द्वितीयमपिकल्पं कल्पयित्वा विकल्पसंज्ञाक्रियत्वेयांत

29

विरुद्धत्वाद्याघातात्तु यजनकर्तृशङ्के येऽपि द्वारव्याप्य वेदाध्ययनतदर्थश्रवणास्तामेव सिद्धत्वान्निरस्यन्ति । न यथेति । न च
कश्चिद्धेनकरणे सामर्थ्यमुपजन्यते तदर्थमुत्तुषारकीणानीत्यन्तरपादद्वितीयाधिकरणलाष्ट्रो एतदेव द्रष्टयति वद्धति
वेति । अत्याद्यत्वमस्फपेत्यापि परार्थकर्मकरणद्योतनाह द्व्यैवोत्यन्निदर्शनाद्वालौकिकस्यार्थिक्कद्योत्याद्यतायुक्तेत्याह
सर्वत्रत्वेति । निवरणात्माह विरुद्धद्वाप्रयोगेणतु यजनकर्तृशङ्केर्वाय्यवायोगाह द्विकस्यापि भागजत्वान्नेवरणोपाद्यत्वोप
पत्तिं शंकते नत्विति । त्रलौकिकस्यार्थिकस्य पश्चाद्घदर्शनान्नेत्याद्यताम्रुक्तेति परिहरति सत्यामिति । एवमपि भागार्थं विरुद्ध
द्वाप्रयोगेणहुयजनयोर्थ्यतायावाच्यत्वायोगापरिहाराद्दत्स्योत्याद्यार्थिक्कास्फपगमेकर्मकरणेत्साह स्येव त्विक्काप
त्तेर्नालौकिकार्थिक्ककल्पनायुक्तेत्याह इत्थेति । एतदेवोपपादयितुमाह नवेति । अदृष्टलाभे वरणनियमान्नर्थक्यमाशं
क्य नियममाह दृष्टस्य सद्भावेपि कर्मार्थत्वेनर्त्विक्तदृष्ट दृष्टोतहिशेषाध्ययादिशद्दृष्टैवाद्यापारालाबाह्दविक्केक्रिया
स्वरूपाजन्यत्वाद्वरणोपाद्यतानास्तीत्याह यचिति । क्रतुविधाक्यस्याविधायकत्वेनाह दृष्टकल्पकत्वालावाह्दविक्केर्व्यापार राम
योगमत्वाध्ययादिवरणनियमाह दृष्टानाम ध्ययादिर्व्यापारोक्तिः । स्तार्थत्व र्विक्काख्याह दृष्टान्तरसिद्धौ षोडशानां साधारणत्व २९

त्येकवरणेस्योवरणांतरं विधातुमुक्तविधाकुंभवातदुपन्यासः॥ आहवनीयादेरदृष्टवदित्थमाणं द्रव्यधारणकार्यसिद्धा यदृ
ष्टत्वात्तदुपगमाद्दृष्टाददृष्टकार्यं तद्देवस्वयं मदृष्टमिति नियमायोगमाशंक्यादृष्टकार्यत्वाद्वैक्यं श्रेयस्कत्वमाह॥ आहवनीया
दीनां चेति॥ नहीत्यादिरूपपत्तिर्वार्त्तिककारवचनाया दृष्टानामुत्पाद्यत्वे त्यध्याहाराददृष्टोपकारत्वेनादृष्टतोपपन्नेत्यर्थः॥ अ
दृष्टत्वेनैवोत्पन्नमावश्यकत्वादुत्पाद्यत्वोपपत्तिरुक्ता संस्कारोक्त्याधानस्यादृष्टार्थता सूचिता॥ वरणस्याधानस्य कर्मार्थ
त्वायोगसूचनाय प्रकरणस्थताधानाख्यात्पत्तिरेषामप्रकरणइति वहुव्रीहिणोक्तो॥ अदृष्टोपकारत्वोपपादनपूर्व
माहवनीयवृद्ध्यादृष्टत्वमुपपादयति नहीति॥ विषमप्युपसंहरति॥ दशमाधिकरणद्वयविरोधापत्तेरपूर्वविरुद्धया लौ
किकतानयुक्तेत्याह यद्वदि चेति॥ सर्वर्त्विजां प्रकर्मत्वेन वरणस्यात्मार्थत्वापत्तेरात्मनिव प्रार्थनाख्यवरणायोगात्सर्वेर्वर
णं नास्तीत्याह स्वार्थेऽपरिक्रयस्यात्मार्थत्वापत्तेः सोपि नास्तीति द्वितीयस्यार्थः॥ वरणेनार्त्विगकरणे किमर्थो वरण
विधिरित्यपेक्षायामाह तस्मादिति॥ योग्यत्वमात्रेण विक्रावधारणे वरणात्सोगम्यविकृद्दृष्टप्रयोगापत्तिमाशंक्याकर्मसा
फल्यापादनार्हकालविशेषोपलक्षणार्थत्वशङ्कोपादेनावयादृष्टविवक्षदृष्टफलार्थत्वसाधनीभूतयजनकर्तृत्वाविद्वा

वगतेर्वरणनियमजन्यादृष्टासावेव कर्मणो वैगुण्यात्फलसाधनाशङ्कापत्तेर्वरणोपादानं एवं स्फप संक्रियमाणः वि
द्यमानानपि नालंबतु इति ग्राहकत्वाविकल्पद्देशेति। यतश्च श्रुतिनिर्दिष्टविशिष्टेन वरणेनैव विजउपादेया इति नियमः। कि
यत्नेनतत्र विकल्पद्देशोपहारप्रयोजनतापि वरणविधेः। सविता विषयो न्यायाद्ब्राह्मण्येमपिस्य चितं। सद्भेपि तर्हि वरणात्साद्य वि
ह्न। सिद्धिस्त्वत्पद्धेपि स्यादित्याशंक्याविकल्पत्वेवायत्नेन यजमानानिमुख्यासिद्धो विधीयमानेवरणे सामदानभेददंडानां
30 प्रकृत्य तमाहात्मकानत्याख्यानि मुख्यहेतुत्वस्य लोकसिद्धत्वाद्वरणस्य वशार्थनात्मकत्वेनसामत्वेनसामत्वाद्धि विधिं वि
नापि वरणसिद्धेर्विध्यानर्थक्यपरिहारार्थस्य नियमस्यादृष्टफलाकांक्षायामवैगुण्यार्थविकल्पनात्सम्भवेद्यत एवात्रा
मुख्यासिद्धेर्वरणस्यानपेक्षितयासप्रयोगवचनेनाग्रहणादसावेवापि वैगुण्यानापत्तेः फलापूर्वसाधनीभूतयजनयोग्य
तामात्रेणानत्याख्यानि मुख्यासिद्धेः। अविकल्पसिद्धिमाह सत्येति। अविकल्पसिद्धेरेकाहाहीनेष्वपि दुर्वादिसिद्ध्यर्थं वरणानि रि
त्क्वरणानपेक्षत्वादध्वर्य्वादिसिद्धेरिति। मूलतः शास्त्रापरिवेषं करोतीति वाक्यच्छेदनकार्यत्वेनाध्वगतसोपवेषस्य ३०
पौर्णमास्याममावास्यायामपिवासोन्नायरहितायां शाखाच्छेदनासावेस्रुपवेषसिद्धिदृष्टा तेन वत्सार्थे साध्यमानेन स

त्रिवरणात्तावेप्पश्चर्युत्वादिसिद्धिं द्रढयितुमाह तद्यथेति। कातर्हि साध्यस्य गतिरित्यपेक्षायामाह विकल्पेत्यादि यागनिमित्तत्वमा
नयहणे परिसंख्यायोगेनानर्थक्यापत्तेः वरणनिमित्तस्यापि यात्यत्वं यागनिमित्तत्वादुभयनिमित्तकत्वं युक्तं तत्र यजमानयो
र्पत्नीत्व र्त्विक्त्वाधिष्ठानकृतानामध्वर्य्वादिवरणेनोपादानाह विकल्पसिद्धेर्नान्योन्याश्रयापत्तिः आर्त्विज्यादिसंस्कार्यत्वेनोपादेयत्वा
द्वितीयापपत्तिर्वरणस्योपादानाख्यस्यार्थत्वसिद्धिरित्येवं साध्यत्वाख्याश्रयितुं कर्मवाचिनः करोतिशब्दस्योपादानार्थ
त्वं यथा वस्त्वर्थाधिकरणसूत्रे वक्ष्यते तथा साध्य कृतः कियत इत्यभिधानमुपादानार्थमित्याह तस्मादिति। पद्मेणेतिचेत्राप
देण सप्तविंशतिसंख्यैकदेशेनाव्युत्पत्तवादाख्यानसप्तदशवादो न तु परिसंख्येति यद्विशेषो किमित्युक्तरामणार्थत्वे
नस्याख्या न्यूनस्य पाठमात्रं कृतं। न सर्वेषामनधिकारस्थ। नाचवाकेयसर्वेषां सप्तविंशतेः कर्तृणां प्राप्तावेये न तदवयवत्व
प्रतीते कृत्यर्थत्वेन चोपयोगसंभवाद्व्युत्पत्तवादश्च स्यादित्येवं परिहारार्थत्वेन सप्तसंख्याख्यानमाह वैश्वानरेति। अव्युत्प
त्तवादत्वायोगेऽपि परिसंख्यानुपपत्तेः परिसंख्यानस्यायोगमाशंक्यापसहारार्थत्वेन परिसंख्यानो किंचित्याख्यानुमाह तस्मा
दिति। सर्वेषामृत्विक्त्वात्तावसिद्धान्तमुपसंहरति। इतीति॥ ॥नियमस्य कर्तृवरणात् ऋत्विक्त्वनियमसंयोगात्॥ किमिति सर्वपक्षसाध्यत्र

ऋत्विजां सप्तविंशतेर्मध्ये कस्मिंश्चित्प्रयोगे केचिदिति ज्ञानादयुक्तमाशंक्य नियमाज्ञानाशयत्वेन व्याख्यातुमाह प्रकृतान
मिति। सामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगान्नियम इत्येव सिद्धान्तोऽर्थश्चेन्न व्याख्यातुमाह इतीति। प्रयोगस्य हेतुत्वे दक्षिणा
नां हेतुत्वोक्त्ययोगमाशंक्य दक्षिणादानक्रमवाक्यस्य प्रयोगस्थानत्वोक्तेर्दक्षिणानां हेतुतोक्तेति ज्ञेयमित्युमाह नत्वेति। ऋत्वि
ग्भ्यो ददातीत्यत्र श्रुतासीधेऽत्विज इति सामानाधिकरण्यं प्रतीयत इत्याशयः। यन्मात्विजस्तेभ्यो ददातीत्युक्ते क्रमवाक्ये कति
पयश्रवणेऽपि येषामपि क्रमकदानसंस्तवात्सर्वेभ्यो दानप्रतीतेरुपसंहारायोगमाशंक्य क्रमवाक्यादुपसंहाराप्रतीता
वपि सप्तदशश्रुतिवशादुपसंहारप्रतीतेः केषु कर्तृविशेषेषु विश्रान्तं व्यवस्थितमित्यपेक्षणात्क्रमविधायिना वेदेन ब्रह्मादि
षेव सिद्धवहत्विक्त्वाश्रयणाद्व्यवस्थितविषयतोपसंहारस्यावसीयत इत्याह यद्यपि चेति। सप्तदशश्रुत्युपेक्षितं कर्तृवि
शेषेवस्थानं यस्य तत्तद्परार्थस्यार्त्विक्त्वं द्वितीयेनोक्तं॥ ॥अक्रीतयजमानवत्तेषादीनामविधानात्॥ ॥न केवलसाक्षात्क
ल्पितर्त्विग्ब्रह्मादिशब्दसामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगान्नियमः। किंतु यत्क्रत्विजः सचेति देशप्राप्ता से यजमाना एव न तेभ्यो
ऽन्य इत्यृत्विजो यजमानेभ्यो नान्ये बहुश्रुत्वाद्ब्रह्मादीनां यजमानसंस्कारदीक्षाक्रमविध्यालोचनया ब्रह्मणां यजमानं दीक्ष

यतीत्यादिसामानाधिकरण्यकल्पनद्वारा ब्रह्माणं यजमानमृत्विजं दीक्षयतीत्यादिकल्पितादपि सामानाधिकरण्यप्रकृति
संयोगादित्येवं नियमे हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सूत्रं व्याख्यातुमाह यद्वेति । नृत्विक्त्वं हि प्रदृष्टं निमित्तं स्पष्टं तु यजनस्य चमसाध्वर्युत्वपिता
वाक्यादाविन्नेष्वपीतरसमभावापत्त्या सप्तदशत्वापपत्तेर्नित्यं तन्निष्ठत्वयोगमाशंक्य तु यजनमात्रस्य च शब्द इति निमित्तत्वे सा
सप्तदशेष्वन्वयोगापत्तेः कर्तृविशेषकस्यैव तु यजनस्य निमित्तत्वावगमादनियतकर्तृविशेषकस्य च निमित्तत्वेऽनवस्थित
शब्दार्थापत्तेः स्वतस्त्ववाच्यवाचकशक्तिलक्षणशब्दार्थसंबंधहानापत्तेर्नियतविशेषापेक्षायां दीक्षादक्षिणाक्रमवाक्य
वशात्तु ब्रह्मादिष्वेव निमित्तत्वावगतेर्नियं चमसाध्वर्युनिष्ठत्वमुपपत्तिमाह तद्विषयमेव चेति धाय्याशब्दिकानाहुः सं
समिध्यमानवती समिद्धवती च तयोरन्तरालनिधानस्यापेक्षितविधिवत्सिद्धेर्धाय्याशब्दस्य धीयमानवाचित्वं निपातनादग्निर्ने
तेद्या उपांशु यायच यजच वैदेवाय ज्ञस्या ढिड्ढं निरजानं सद्वाद्यास्त्रिरपि दधुः सद्वाय्यानां धाय्यात्वमित्यर्थवादाद् द्विड्ढाविधा
ननिमित्तधाय्याशब्दकृत्त्वावगतेः एतद्याज्ञवल्क्यादीनां सामिधेनीनामेवावपनास्यानिमित्तधाय्यानामवधारणाविरोधः ४ ॥
स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात्तान्षोडशोपेक्ष्य सप्तदशमात्रविचारे हेतुमाह यद्वेति । चमसाध्वर्युमध्ये कश्चिदृत्विक्सा ध्व

दशपदृरणार्थंकस्मान्नशंकितइत्याशंकांनिराकर्तुमाह सदस्येति सदस्यस्यचावसिष्ठवोक्त्याब्रह्मातिरिक्तस्यसदय्य
ष्यत्ताथहृदनिष्ठत्वेपिसन्न्वावास्फपगमेनस्र्वपज्ञोपपन्निश्चस्वितं॥ किंनावदितिसर्वपज्ञत्ताष्यंयजमानस्याऽपिकर्मकि
रत्वाविशेषादयुक्तमाशंक्यब्रह्मादितुल्यपरार्थकर्मकरत्वाशयत्वेनव्याख्यासस्वनस्र्वसिद्धांतमाह तत्वेति सदस्यस्य
कर्म्मकरतयाब्रह्मादितुल्यत्वादित्यर्थः। यश्चेत्यादिलाष्यमृत्विक्कोपसंहारस्यदक्षिणादानादिवाक्यस्यर्त्विक्त्वार्थेक्षि
र्थवात्स्वामिनश्चदक्षिणापरिकेतव्यत्वायोगात्सासदशपृस्कत्तानज्ञकेत्येवमर्थत्वेनापिरेतितलाष्यंस्वत्यातिरिक्तसदस्य
सज्ञावोपपादनार्थत्वेनस्यष्टत्वान्नव्याख्यातं। सदस्यकर्तृकयज्ञांगानुष्ठानाविधानेनस्वामिनएवमुक्तात्वारंलणादियज्ञां
गानुष्ठानेनब्रह्मादितुल्यत्वादित्येवंहेतुव्याख्यार्थयजेरितिलाष्यालोचनयावरणानपेक्षयागमात्रनिमित्तस्यर्त्विक्त्वहृष्ट
ग्रहणमनर्थकंतस्माद्वरणनिमित्तोऽत्वक्त्वेशत्यातुइत्येवंशविक्ताधिकरणतुलाप्यार्थावगतिंस्चयितुमाह कथं तुन
रितितस्माद्वरयजनस्यापिनिमित्तत्तालाष्यकृतास्फपेतावसीयतइत्याशयः॥ यद्वक्तमितिलाष्येणसदस्यःससदशइ
तिशाखांतरेसासदशपदृरणार्थत्वेनसदस्याम्नानस्र्वपज्ञशतिज्ञास्यचितमतलाष्यनिरासार्थंउच्यतइतिलाष्यंवरणवमसा ३१

म्नानाद्व्यतिरिक्तस्यसदस्योपपादनम्सर्वपक्षोक्तस्यनिरासार्थंसंवरणमपीतिसाध्यमाहेत्युमारसतेसदस्यमितिश्रुवयथवड्रासि
ष्यसंस्तवोक्त्यासामदश्यपस्यरणवरणवमसाम्नानात्नान्तोऽयाणमपिब्रह्मविषयत्वनिरासः॥नवब्रह्माणइतिचकारेणब्रह्मणः
सामदश्यपस्यरणार्थतापिवरणाद्यदृष्टविशिष्टेकार्येब्रह्मणोन्यवाविधानेनाहृष्टार्थस्यरणविधापत्तेर्विधाउमसाश्वेष्टात्रव
दिउमशक्येतिनिरस्तेवघत्वेक्षणास्यकार्यान्तरार्थंपुनर्वरणास्यपगमेश्रुत्यादेरपितत्कार्यार्थत्वेन॥पुनर्वरणाद्वतिर्दृष्टा
रथशक्यवेहेतुः॥ब्रह्मन्नुपहृयस्वसदश्योपहृयस्वेत्यादिब्रह्मसदस्यमन्त्रविकल्पापत्तेरपिब्रह्मणःसदश्यतानयुक्तेत्या
हसर्वेष्वेति।ब्रह्मणष्वमसहृत्यादेकवमसत्वेब्रह्मशब्दवान्परस्त्वेसदस्यशब्दवानुपहवमन्त्रोनविद्यतीत्याशंक्ये
कस्यचमसहृत्यानर्थक्यादपिनेदमाहन्नवेति।व्यतिरिक्तकार्याभावात्तिरिक्तसदस्यानर्थक्यमाशंक्याहसामर्थ्येति।ब्र
ह्मणंब्राह्मिष्ठंकुर्वीतयज्ञस्योल्वणंवशेपदितिश्रुतेः॥कृताकृतान्वेषणस्यापिब्रह्मकार्यत्वावगमात्तद्व्यतिरिक्तइष्टान्ते
पायोगमाशंक्याहवनीयदक्षिणोपविष्टस्यब्रह्मणःसदसिक्रियमाणकर्मान्वेषणाशक्तेस्तत्समीपेस्थित्वान्वेषणोया
त्तेपोपपत्तिरुपशब्देनसूचिताअन्वेषणस्यायज्ञाङ्गत्वात्तन्मात्रकारिएत्विक्त्वायोगमाशंक्ययजिनालक्षणयागवडुपका

33

रिणोप्युक्तिसंभवाशयेनोपपादयितुमाह सोपि वेति। याज्ञिकाचारविरोधापत्तेरपि द्यूनातिरिक्तसदस्यनिरासो नद्युक्त इ
त्याह सर्वैरिति। आत्रेयमुपसंहरति तस्मादिति। ताथ्यानेपेणादिष्टं सिद्धांतं तावत्समाधत्ते उच्यत इति। श्लोकं व्याचष्टे सदस्यो
हीति। ना। भिनोप्यृत्विक्त्वे नियामकवरणाभावादृत्विक्त्वावगतिकारणस्य दक्षिणालागाव्ययक्रमवाक्ये चतुर्थीनिर्देशात्
देन सत्रेष्वयजमानानामेवर्त्विक्त्वेपि सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाश्च सत्रमासीरन्निति सप्तदशातिरिक्तानामपि यज
मानत्वश्रुतेस्तावतामृत्विक्त्वप्रमाणाभावेर्त्विजामेवयजमानत्वनियमाभावादृत्विक्त्वं विनापि दीक्षोपपत्तेर्दीक्षावाक्ये य
हपतिमृत्विजं दीक्षयित्वेति सामानाधिकरण्यकल्पनहेत्वभावेन द्विविधस्याप्यृत्विक्त्वहसामानाधिकरण्यस्याभावादृत्विक्त्वा
योगमाशंक्याह स्वामिन ऋत्विगिति वरणाभावे चकाराद्दक्षिणावाक्यकल्प्यदीक्षावाक्यकल्प्यसामानाधिकरण्याख्यकारण
द्वयाभावे श्रुतयजनस्यार्त्विक्त्वहेतुत्वलक्षणनिमित्तस्यातद्व्यवस्थापकस्य च द्वयाभावादृत्विक्त्वाहचर्येणकीर्तनस्य दीक्षावाक्ये गृह
पतिशब्देन दक्षिणावाक्येपि दद्यातिशब्देन साक्षात्स्वामिनः ऋत्विक्त्वाश्रुतेरित्यर्थः। सदस्यापि प्रत्यवेक्षणाख्याङ्गयजनसत्त्वा स्प२
वस्योक्तत्वान्न दभावेन ऋत्विक्त्वनिराक्रियानयुक्तेत्याशंकते यद्यपीति। अनियमेन पाकादिकारिण्यपि पाचकादिव्यपदेशा ३३

६४ ऋत्विक्त्वाभावात्तस्य सदस्यसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या तत्पूर्वकत्वानुपपत्तेः सिद्धांतसमाधानमुपसंहरन्भाष्यस्याप्येतत्परत्वेनैव व्याख्यानात्समाधानं सूचयितुं तस्मादित्युपसंहा
रभाष्यं व्याचष्टे तस्मादिति. कातर्हि उच्यते इत्यादिभाष्यस्य गतिरित्यपेक्षायामनादर्तव्यतामाह यत्त्विति. यद्वा एवं सति भाष्यकारस्य भ्रांतत्वापत्तेर्ब्रह्मणः सदस्यत्वं च दूषयति
न तु सदस्यस्य ऋत्विक्त्वमित्येवं प्रौढिपरं तदित्यतिशयेन सूचयन्यथाश्रुतार्थस्य चापेक्षां वदन्गतिमाह यत्त्विति॥ ॥ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्न यश्चास्य ४६
भट्टराम श्वर स्मज भट्टनारायण सूनु राम कृष्ण भट्ट प्रणीतोऽयं ग्रंथः

दर्शनेन कर्तृव्यपदेशस्य नियमकर्तृत्वनिमित्तत्वावगमात्सदस्याधीनयज्ञांगाभावेन वाध्याः कर्त्तार इति केन चिदंगेन स
दस्यैव क्रियया कर्तृत्वव्यपदेशायोगादृत्विक्त्वायोगं तदधीनांगाभावेन तद्वरणानर्थक्यशंकानिरासः पूर्वमाह एवं वने
ति। हि शब्दाद्व्यार्थं तन्नेति निरासः प्रतिज्ञाध्याहार्यो यज्ञोपकारिणः प्रत्यवेक्षणात्सदस्यस्य कर्तृत्वनियममाह त्विन्द्रोपपत्ति
माशंक्यागे षेव प्रकृत्यादीनां कर्तृविशेषनियामकत्वात्प्रत्यवेक्षणस्य चाविहितत्वेनानंगत्वात्कर्तृविशेषनियमायोगमा
हनवेति। ब्रह्मातिरिक्तसदस्यसद्भावे सदस्यः सप्तदश इति श्रुतेस्तस्यैव साप्तदश्यपूरकत्वापत्तिमाशंक्य विवरणानंत
रं सदस्यवरणार्थं विनाप्यस्य वरीतव्यपदाध्याहारेणोपपन्नेन विरुद्धं च प्रवृत्तिनिमित्तार्त्विज्यजनरहितस्य कालवातास
माख्यायाः पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिंतायाः प्रासंगिकत्वमसाधुत्वादिचिंतासमाप्त्या उद्दिष्टे कृते नोपोद्घातार्थेन कर्तृ
णां यजमानादन्योन्यवलेदेन शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादित्यधिकरणद्वयोक्तेन संगतिमाह एवमि
ति। विरोधिसमाख्याया विनियोजकत्वाभावेन समाख्याकृतविनियोगोक्तेरविरोधस्य पूर्वपक्षे लिंगप्रकरणाभ्यां विरोधं च व
यतीत्यर्थः। स च पूर्वार्द्धमात्रेण पूर्वपक्षो नास्त्येव नार्थलटोऽश्रुतार्थद्योतकं स्मात्तूपपदं उत्तराविवक्षया स्मात्तणार्थत्वपत्ते

अजयोधर्यटिका

प्याख्यावैवं न दर्थत्वा दित्य वोक्तसमाख्या कृतस्य विभियोगस्य सम्पूर्णा निरवनन न्यायेन दृढीकरणार्थं पूर्वपक्षं रचयतीत्य
र्थः॥ पूर्वपक्षवादिमाश्रेणस्मारणार्थं चोपपदं। आद्यसूत्रावयवमाश्रेणं विकल्पयति तत्रैति। आद्यं तावत्कल्पं दूषयति यदि शि
ता वदिति। जंजस्यमानाधिकरणन्यायेनैतद्दूषयति। उक्तं हीति। द्वादशे वक्ष्यमाणेनाग्नीनां लौकिकवैदिके सर्वार्थत्वनि
रासन्यायेनापि दूषयति तथेति। एकादश इति पाठो भ्रांतिकृतः। एतदेवोपसंहरति तस्मादिति। द्वितीयकल्पं याद्यं कल्पं दूष
यति नापीति। अत्यकल्पांगीकारेण समाधत्ते यानि विति। लिंगविरोधोक्त्यर्थत्वेन प्रयुक्तत्वो किं व्याख्यातं शक्तिं विनाप्रयुक्त्य
योगाद्धक्ति लक्षणार्थामंगीकृत्य सर्वैः क्रत्वर्थैर्वा किया संयुक्तैः कार्यैः क्व विज्ञामात्रे सूच्यत्वि सर्वा सर्वकार्याणामत्रेष्टं तं श
क्यत्वादित्येवं द्वेधा व्याचष्टे प्रयुक्तत्वादिति। लाघवमथ्येवमेवयोज्यमित्याह सर्वमिति। सर्वस्मै पुरुषकार्यायेति। पूर्वपक्षसा
धकसूत्रस्यापि सर्वशब्दस्याय मेवार्थः। आकांक्षितत्वोक्त्या वप्रकरणविरोधोक्त्यर्थत्वेन प्रयुक्तत्वा किं व्याख्यानत्वात्तु शब्दस्य
नार्थं कर्मणीति विशेषणात्तु उपाधीशय निरासः। सिद्धोपि विहृतः। द्वितीयं सूत्रावयवसमाख्याचिंतां उपयोगेना क्षिपति
ये पुनरिति। प्रासंगिकत्वेन संगतिसंत्वेपि सर्वलौकिक वैदिककार्यार्थत्वे सर्ववैदिककार्यार्थत्वे च सौ नदोहेव शक्यात्वेषु ३४

माहनवेति। स्वकर्मांतरकालानपेक्षत्वे वसंतादिकालेष्वग्नीनामाधानेनोत्पन्नेरुपदेशातिदेशप्राप्तानांष्टपवत्वधानसा
धारण्यार्थत्वसंभवात्तत्सर्वार्थत्वसाधनेशक्तिरित्याशयः। सिद्धांतेत्वाधिविषयस्यपक्षस्यहेतोर्वीतुक्तेरपिपूर्वपक्षोक्तप्रयोग
माहनवत्तस्येति। सर्वोक्तिश्चलौकिकवैदिककार्याशयावाक्यसंयुक्तासंयुक्तकार्याशयावेतिविकल्प्याहवनीयादिलौकि
कपाकादिसंबंधिप्रयोजनंकाष्ठज्वालनाद्यपिसाधयेदुक्तत्वादितिसर्वपक्षयित्वादितिवैदिककर्मार्थहोमादिकार्यनिर्दे
शाद्वैदिकानामेवकर्मणांसंबंधिनाग्निप्रयोजनस्यविहारःसाधकःस्यादितिद्वादशेवक्ष्यमाणसिद्धांतविरोधेनाद्यंकल्पंह
षयतियद्वेति। द्वितीयंविशेषानुक्तेःकिमग्निजातमुपनिधेयमितिसंदेहेलौकिकमुपनिधेयंनतुवैदिकमाहवनीयादि
तस्यहोमादिप्रयोजननिर्देशादित्येवमाहवनीयादीनांसमभ्यधिकरणाद्यसूत्रेणाहवनीयादिस्योन्येषामपिधिष्ण्यादीना
मग्नीनांधिष्ण्यान्व्याघारयतीत्यादिश्रुत्याद्याघारणादिप्रयोजनसंयोगेनैवोत्पत्तिरितिहेतुनाद्यनांतरेणवाक्यसंयुक्तस
र्ववैदिककार्यार्थत्वनिरासात्तद्विरोधेनदूषयतियदपीति। सर्वपक्षत्वाद्वधिकरणांतरसिद्धांतविरोधस्यादोषत्वमाशंक्याह
सिद्धांतेति। आक्षिप्तमवयवंसमाधातुमारभमाणोनंतरोक्तसिद्धांतत्वापादनेनावस्थितसाध्यत्वेनदूषयतितस्मादिति

प्रकृतौ चेत्युनारभ्यवादाधिकरणसिद्धांतसूत्रेण खादिरत्वादेः प्रकृतिविकृत्युभयार्थत्वं हि उक्तत्वात् विलक्षणो न्यायो य उक्
क्तस्तत्क्रत्वर्थमित्याधानाधिकरणसिद्धांतपूर्वपक्षसूत्रेण चाधानेति देशाद्दृष्टीकृतो सौ न प्रतिपादितः स च तु मितश्च पूर्वपक्षो यु
35 क्तस्य सिद्धांतस्य स एवाग्नीनां सर्वार्थत्व सिद्धांतसूत्रे सर्वार्थाद् इति सूत्रवाक्यस्य खेदेन स्पष्टत्वप्रभृतेनाप्रयस्त्वेन्यवयवेनोद्यत इत्यर्थः
कथं तर्हि द्वादशाधिकरणे त्र्यस्त्रमाधिकरणेन वा विरोधपरिहार इत्याशंक्याह न चैतदिति। तत्रस्थाग्निसिद्धेति संदेहलाभ्ये
ण किं सर्वं प्राकृतं वाग्निकार्यं गार्हपत्यादिसिद्धकार्यस्तिताकृतमेवेति च वक्तुं त्येवं पूर्वोत्तरपक्षौ कार्याविति संदेहमाशंक्य
स्थाप्य वयित्तुमाह न त्रेति। पूर्वपक्षो च्यैत दश्यमान हेतुकृत न्यायोक्तार्थमधिकरणांतरस्थं च दृष्टं पठति। तदिति। कर्मानंगत्वेनाश्र
ने निरस्तस्याद्य न्यायस्याग्निष्वंगत्वाद्रुत्थानोपपत्तिः। सिद्धांतोक्तार्थत्वेन सूत्रावयवं व्यथ इत्यघ्या च ष्टे एवमिति। असामर्थ्य
परिहारार्थं त्रिकालत्वोक्तिः कर्मांतरप्रक्रमानपेक्षारब्धत्वात् स्वलक्षणार्थत्वेन व्याख्याता। अन्यकृत्यादृकस्याधानस्य कर्मांतरा
नपेक्षासा वेन साक्षात्कर्मांगत्वाद् वेदकं प्रमाणाभावादाहवनीयादिष्वरूपमात्र प्रयुक्तत्वेन च कर्माशं सर्वसाधनांशानपेक्षत्वा
दग्निद्वारापि कर्मांगत्वाभावेन प्रकृत्यर्थत्वाभावे च्याग्नीनामाहवनीयादिवाक्येः कर्मांगत्वसिद्धेः कांतेनावगमात् खादिरत्वादिव ३५

स्वप्रकृत्यर्थत्वं विरविष्यती त्यासंकय खमादिरत्वादिद्वारस्य प्रकृवादे रितिदेशं विना विकृततावशात्सो द्दिउक्तत्वात्प्रतिनियात हिप्र
त्यर्थत्वं खादिरत्वादेर्न ज्ञातं च आहवनीयद्वारस्यात्र होमस्य विकृतावपि नत्वे द्वादादात्तुपदेशात्प्राप्तत्वात्तादर्थ्यं याहवनीयस्य
हि उक्तत्वात्पतेः खादिरत्वादित्यायाता वा प्रयोत्याः कस्य छेदनस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्रूपस्य प्रकृत्यर्थत्ववदाधानस्य प्रकृत्यर्थ
त्वे सति तद्वत्याद्यानामाहवनीयादीनां प्रकृत्यर्थत्वं स्यान्नाद्ययातस्य तद्वासर्वार्थत्वे त्वत्र प्रकृत्यर्थत्वनियमात्राग्नीनां प्रकृ
त्यर्थत्वं केषांचिदेव रसी तिस्फुरयितुमाह तदिति। एतद्वसर्वार्थत्वमाहवनीयद्वारस्यैव होमस्य विकृति विशेषेषु न्यत्रोपदेशान
न्मात्रविषयं नत्वयिमात्रविषयं विकृतिमात्रविषयं वेत्याह नवेति। कथं नाववकल्पत इत्यपेक्षायामाह द्वारमिति येषु विकृति
विशेषेष्वतिदेशापेक्षं द्वारं तेषु नारस्याधीताः पदार्था यत्स्युस्तत्र द्वारं तिदेशापेक्षया युगपच्च सर्वांगेष्वतिदेश प्रवृत्तेः
पदार्थेष्वतिदेशापेक्षया न त्वतिदेशानपेक्षा प्रसक्तस्य द्विउक्तत्वात्पतेः प्रत्यक्षेण शास्त्रेण ये होमाश्चोदितास्तेष्वेव स्वप्रधानेष्वग्नि
होत्रादिषु द्वारानपेक्षत्वात्तदंगस्तेषुचोपहोमादिषु नेषु फलवांस्त्वयमंगयहणाशंके पुसत्सु तद्वारातद्वत्ते षु यागेषूपदेशेना
हवनीयः स्यात्तत्र होमचोदनानपेक्षा पियागेषु यस्मात्तस्माद्वैतत्सर्वविषयमिति श्लोकद्वयार्थः अश्वेष्वपि होमेषाहव

नीयोपदेशोपपत्तेः॥ ७ ॥ अथ त्रिविक्रमनिमात्रार्थं तु नियमो पिनाह्मीति सूचनार्थं दर्विविशेषणं । ग्राह्यं श्लोकं व्याचष्टे यदिति । सर्व
विषयत्वात्रा वह्नत्रकृत्समत्याङ्गुद्यति तथा चेति । सर्वविकृति विषयत्वे वत्सर्वाग्निविषया । तापि सर्वार्थत्वो केर्नाम्नीत्याह तथेति ।
समधिगतमिति । लाघवं सम्यगर्थसंशङ्कां गीकारेणाग्निविषयाधिकरणपर्यवसानाद्द विद्यात्र विषयसिद्धां । तायोत्तरं सूत्रमित्या
वमथविनद्या चष्टे त्रिधिविति ॥ ॥ तत्संयोगात्क्रमणो व्यवस्था स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ॥ नैमित्तिके कर्मणः संयोगाद्व्यवस्था स
मारव्यं व्यवस्थाप्याह्ववस्थित संज्ञेव विकल्पापादकाद्यवस्थितशास्त्रार्थयोगेन लिंगप्रकरणापेक्षितव्यवस्था समर्पकतया
होत्रादिसमाख्यारव्यस्य होत्र विकिसंयोगस्यत हिरोधा सावेन क्रतिकल्पकत्वोपपत्ते र्विनियोगारव्यार्थवत्त्वादित्येवं साधयन्
ताव्याख्याते पिहोत्रादिसमाख्यानामथोद्गमेधिय्याया होत्रादिकारित्वाविनीत्वा वगते र्विनियोक्त्रीत्वेत्सैव यस्तु पोद्घात
प्रसक्तानुप्रसक्तसमाप्त्याउद्दिष्टी कृतापि वाक्रान्तिसेदान्वतिनामधेयं सुरित्यध्यो हृताधिकरणस्त्वचस्थनामधेयशब्द नि
र्दिष्टहोत्रादिसमाख्यापरामर्शिनं तत्ख्छ्म गीकृत्य तेषां सविजां होत्रादिसमाख्यासंयोगादित्येवं व्याचष्टे समाख्येति । संयो ३७
गस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टेनोपीति । आध्वर्यवमिति । लाघवमविकृतं संयोगस्यालिंगोक्तिः प्रकरणापेक्षितव्यवस्थासमर्पकत्वेन ३६

नदविरोधाद्धिनियोजकश्रुतिकव्यकत्वोपपत्तेर्विनियोगाख्येन प्रकृत्यर्थत्वाद्वादित्येवंसंयोगस्येति स्वावयवव्याख्याप्र
वनार्थत्वेनव्याख्यातुमाह तस्मादिति । नेहीतिसाध्यक्रद्व्याख्यायां नत्संयोगो किंद्यांहोत्रादिसमाख्यार्थत्वेन व्याख्याताः॥ सं
योगस्येत्यादि स्वावयवव्याख्यारूपौ केषांचित्प्रतिनामधेयं स्मृरित्येतत्सूत्रस्थनामधेयशब्दः निर्दिष्टनामधेयपरामर्शिनं वतस्य
हंसंशब्दत्वेकीनावार्थत्वादनेकत्वैकरूपसामान्यवाचिनमंगीकृत्य तयोर्नामधेययोः॥ कर्तृकर्मसमाख्ययोरवयवसामा
न्ययोगात्साहश्याद्धौत्रादेः॥ कर्म्मणः॥ कर्त्रपेक्षायां होत्रादेश्च कर्तुः॥ कर्म्मापेक्षायां होत्रादेः॥ कर्मणोवुद्धिस्थत्वात्कर्मणोव्यव
स्थास्यादवयवव्युत्पत्त्यालावेथ वयवसामान्ययोगस्य विनियोगार्थहेतुत्वादित्येवंरूपव्याख्यारूपौ इष्टव्यौ नुपपन्नस्येति त
त्वेति । ऽदूपपादनार्थं प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थत्यागहेतुं समाख्यानाव्याकार्तृकर्मीत्वया सिद्धं प्रश्नपूर्वमाह कुत इति ।
श्लोकं व्याचष्टे होत्रिभिःसामिधेन्यनुवचनादेः॥ प्रमाणांतराद्धौत्रकर्मत्वप्रसिद्धौ तु समाख्याया स्वबाधामात्यं स्यादित्याह नचे
तिसंयोगस्येत्यवयवंशं कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमाह कथं तहीतिद्रष्टयति । नवितिकृत्वरथं तरे रथंतरशब्दस्य निमित्तवशकानि
रासाथमिहतु नरेवं विशेषणविशिष्टः काम्यरथंतरशब्दो लोक एवाभिनासो कथानां रथंतरसंकाम्यरथंतरमित्येवंकृत्वोधानत इ

तिदृशमाधिकरणसाध्यमर्थतः४पठितुंतथाचेत्फक्कंराजशाहस्यवैधर्म्यंदृष्टंतत्रमनुसापणाहर्वंइषयतियदपीति।प्राग्योगा
सिद्धोयौगिकव्यपदेशायोगमाशंक्याह[illegible]मादिति।कथंतर्हिव्यपावगतिरितिरितिष्ठद्धति।केनचिदिति।उत्तरमाहसमाख्ये
ति।समाख्यातोव्यावगतान्योन्याश्रयंशंकतेनद्विति।परिहरतिनैषइति।शेषशेषत्वंयज्ञकृतिकल्पनात्प्रागवयप्रमि
तिरित्यन्योन्याश्रयापत्ते४प्रतीतिमात्रापेक्षत्वांगीकारेणैवपरिहार्यत्वान्निरासंद्रवयितुंलिंगाद्वावपिप्रतीतमात्रात्वयान्य
थानुपपत्त्याक्षतिकल्पनेवयप्रमितिर्भवतीतिबलाबलाधिकरणोदाख्यातमित्याहसर्वेषिवचेति।अन्योन्याश्रयपरिहार
मुपसंहरति।अतइति।आख्याधिकरणेनपौनरुक्त्यंशंकतेनन्वेवेति।समाख्यायालिंगप्रकरणस्थांविरोधाविरोधचिंता
मात्रेणात्यर्थांगीकारेणपौनरुक्त्यमाहसत्यमिति।स्वामिकर्मपरिक्रयइत्यारभ्यविरोधाविरोधचिंतांमन्यमानानाम
तेनप्रास्यर्थद्वात्पौनरुक्त्यंपरिहरतिउत्तरेणेति॥ ॥तद्व्योपदेशसमाख्यानेननिर्देशः४।कर्म्मसमाख्याध्वर्य्यवादिसमाख्या ३७
नाक्कचिदपिबाधेसमाख्येकत्वसर्वत्रप्रामाण्यापत्तेर्विशेषसमाख्ययाबाधायोगमाशंक्यमैत्रावरुणादिवाक्येनबाधस्या
वश्यांगीकार्यत्वात्तृष्टीरुपदधातीतिवद्ब्राह्मर्य्यवादिसमाख्याप्रहत्वांगीकारेणपरिहारंद्रवयितुंतथाध्वर्य्वादिसमाख्या

मंत्रेषु चकारान्मुद्रास्थेषु चेति लिंगक्रमसमाख्यानादिति पंचमी लिंगशब्दमात्रात्परं तत्पञ्चोपेकल्प्यं वा प्रतिज्ञार्थ
त्वगतेश्च सिद्धांतनिरासार्थत्वेन वक्ष्यमाणे चेहेदं पपन्नेस्मद्व्याख्यानार्थे नापि शाब्देण नाप्रकृतमात्रपक्षस्य प्रकाशनत इत्याशयश्च
कथमाग्नेयीत्येवमादि लिंगहीति त्वाद्योक्तस्य प्रमाणस्याविशेषपक्षसाधकता वक्ष्यत इत्याशंक्याह तथा चेति । द्वाशतस्या
मपि मंत्रयुक्तो भवति प्रत्यय इति शाब्दार्थो प्रकृते पीत्यनेनोक्तः । शेदिति प्रदर्शनाया प्रकृतमात्रपक्षमपि समर्थयितुमा
रभते यदि चेति । न्यायाकौशलसूचनायोपहासार्थत्वस्यो त्रियुक्त्या पपन्नमित्युक्तं । कीदृशीत्यपेक्षामाह प्रकृतस्येति । प्रभो
दनादेः पक्षत्रयामः ग्रहरोर्यतोगतत्वस्य गतरसत्वात्तत्सामार्थ्येनान्यदपि गतवीर्यं यातयामं त्यच्यते । कुशादयोदया म
त्राब्राह्मणाश्च वज्रकृताः । नतेनिर्माल्यतां यांति विनियोज्याः पुनः पुनरिति स्मृतेर्यातयामत्वस्यानाशंक्य त्वाद्दपरितोषेणो
पपन्नांतरमाह । अथवेति । आग्नेयी पूर्वसामगाः स्मृत इत्यादौ सौरादिसाधनत्वेनाग्नेय्यादिशब्दमात्रेण विधानात्तुल्यतामा
शंक्याह यदि चेति । विध्यंतरैर्विशेषविधानात्सामान्यशास्त्रबाधः स्यादित्याशयः । इममेव पक्षमुपसंहरति तस्मादिति । तदे
यपक्षसमर्थनेन तस्मादाहाशतया लिंगवंतो मंत्रा ग्रहीतव्या इत्यंतं ग्रंथमप्रकृतमात्रपक्षविषयत्वेन व्याख्याय प्रकृतेनादि

38

नन्वारम्भा विशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातं सोपाधिविशेषग्रहणमिति ज्ञाश्चितहेत्वर्थमाग्नेयीत्येवमादिसिद्धीति साध्यं व्या
ख्येयमथवेति । अविशेषाकाशदातर्थ्योपीत्यपिशब्दाध्याहारः श्रुतिः प्रकृतानामपिवादाश्रयाख्यदशमंडलसंज्ञकावय
नवक्रतवमंत्रसंहितागतरूपेणग्रहणवत्क्रुदाशतयीशब्देनैवाविशेषोक्तिश्च । कल्पनालाघवात्सत्यब्दानामेववर्गीयात्व इति कृता
सिद्धांतमाशंक्य प्रकृतानां सोपाधिद्वारविशेषावयवस्वर्वकस्य वक्तृत्वव्यवस्थावगतेर्द्वारांतरावश्याह निदर्शकत्वव्यवलक्ष
णसामान्यसंबंधानवगमात्सिद्धांतेपि सामान्यसंबंधस्य कल्प्यत्वेन कल्पनालाघवायोगाद्ययाग्नेय्या सोपाधि करोतीत्या
दिरव्यात्तस्त्वथ विहितस्वरूपस्याशिष्टत्वस्योपलक्षणात्वे सति प्रकृतनियमः स्यात्तथा यथा शिष्टस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे ल
विधिप्रत्ययस्योपलक्षणमात्रेक्षीणत्वेन विध्यसावकाशाविद्धास्येत्येवमापाद्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादिति स्त्रावयववव्या
प्रकरण
ख्यानायोपाद्योक्तापातनिकार्थयष्ठेति साध्यं तोव्याख्येनवेति । कथंतावात्मकस्याविनियोजकत्वाख्येनयाहकत्वेनप्र
करणगतत्वोक्षमात्रेव्यापात्रान्यथ्यावक्तकित्वाख्यविशेषकत्वं संभवतीत्याशयः । कथंतावलक्षणप्रकरणस्यद्यावत्र
कत्वायोगेपियौगिकशब्दानांस्वावयवार्थान्वयाहत्वस्कवाचित्वात्सन्निहितावलंबित्वाच्चावयवस्य सन्निहितार्थविषयत्वा ३८

तात्पर्य

कृत्पत्नीवावरुद्धीत्यंगीकारेणोक्तेर्थे स्वावयवयोजयितुमाह प्रैषांतानीति। प्रकृत्यप्रधानीकृत्योद्दिश्येत्यर्थः॥ प्रै
षेत्यवयवोक्तस्य प्रैषमिश्रत्वस्य पुरोनुवाक्यानां मैत्रावरुणविधिविषयत्वे हेतुत्वोपपादनार्थं पुरोनुवाक्यानां होतृप्रवच
नाधीतत्वात्समाख्यया होतृप्रयोज्यत्वावगतेः॥ प्रैषांतानुवचनरूपाणां वचनानामेकपदार्थत्वेनानेककर्तृकत्वायोगात्के
वलस्य होतुः प्राप्तेश्च दंतर्दनस्य च प्रैषस्य यजशब्दवाच्यस्य दर्शपूर्णमासयोः समाख्यया ध्वर्युकर्तृकत्वात्तत्प्रकृतिके पु
दैक्षादिषु ज्योतिष्टोमांगेषु पूर्वप्राप्तेः सोमयागस्यापि पुनः समाख्यया होतृप्राप्तावपि प्रैषार्थस्यापि सवषट्कारयाज्याप्रयो
गस्य होतृकर्तृकत्वात्प्रैषेष्विति न्यायात्प्रैषप्रैषार्थयोरेककर्तृकत्वायोगेनाध्वर्युस्थित्यधिकरणस्य पूर्वपक्षन्यायाद्धोतृतो
निवर्तमानस्य तत्संनिकृष्टमैत्रावरुणकर्तृकत्वप्राप्तेः सिद्धांतवक्ष्यमाणन्यायाद्धोतृकर्तृकत्वप्राप्तावपि प्रैषार्थस्य
मैत्रावरुणकर्तृकत्वकल्पने क्लेशापत्तेर्निर्धारणायोगाद्दैक्षादिषु वातिदेशेनाध्वर्युप्राप्तावपि प्रैषेष्विति न्यायोपष्टंभिता
दध्वर्युस्थित्यधिकरणसिद्धांतन्यायात्ततो निवर्तमानस्य तत्संनिकृष्टप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वप्राप्तेः कृत्स्नपुरोनुवाक्याप्रयो
क्तुरेकस्य विधिविनाशात्तु मशक्यत्वात्कर्तृविध्याकांक्षामाह तासूति। केवलानां तु प्रैषाणां निर्ज्ञानाध्वर्युकर्तृकत्वादत

वाक्यानां च निर्द्दिष्टहोतृकर्तृकत्वान्न कर्तृविध्याकांक्षास्तीत्याह शेषाणि त्विति । प्रैषमिश्राः स्वर्थ तु वाक्याः स्वतु वाक्यांश
स्य होतृकर्तृकत्वनियमात् प्रैषांशस्य च सोमयागाख्यासेतु मैत्रावरुणकर्तृकप्रैषार्थकल्पनक्लेशेनापि तावद्धोतृकर्तृक
तयैव निर्द्दिष्टानां हि त्वाद्विशुद्धप्रतिषस्थात्कर्तृकत्वनिर्द्दिष्टानान्न कर्तृविध्याकांक्षास्तीत्याशंक्य कस्य पदार्थस्यानेककर्तृ
कत्वायोगात् प्रैषांतु वचनेषु च प्रत्यक्षविधिकृप्तलक्षेः प्रैषार्थस्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वकल्पनक्लेशाग्निकारायोगेन प्रैषां
शस्य होतृकर्तृकत्वावधारणायोगात् कर्तृनिर्द्दिष्टानां योगोपपादनः स्वतु रोत्तु वाक्यानां प्रैषमिश्र च स्य मैत्रावरुणविधिवि
39 य च हेतुत्वमुपपादयसंहरति तु नरिति । एकस्य तु रोतु वाक्यस्य पदार्थस्यानेककर्तृकत्वायोगेनाध्वर्युकर्तृक प्रैषमिश्र
त्वादत्तु वचनांशेनापि होतृत्वेहोतृकार्यात्तु वचनमिश्र वा प्रैषांशेनाथाध्वर्युतः उरोतु वाक्यानां प्रकृतेः प्रैषात्तु वचनयो
रन्योन्यमिश्रत्वात्स्य संनिधानहेतुकात् कर्तृसाकांक्षत्वात् एकको मैत्रावरुणविधिरित्यर्थः । चकारस्तत्र पुरोतु वाक्याना
मेव मैत्रावरुणविधिरित्यपकृष्य योज्यः । एवकारार्थश्च नः शब्दः । समुच्चितयोरिति तादर्थ्येण प्रैषात्तु वचनयोः स्वशब्दादेकत्र ३९
निधानलक्षणसमुच्चयात्स्यसंनिधानावगतेरिति हेत्वर्थस्य क्रमवाचयत्वेन व्याख्यातुमाह । एवं चेति । प्रैषेति सूत्रावयवव्या ५०

रध्येयमितिसूचनार्थश्चास्यावयवपाठः॥ सर्वर्षीणांत्ववचनेषु मैत्रावरुणविधौ प्रैषेष्वित्यादिषु पिलिंगविरोधि मैत्रावरुण
विध्यापत्तेरविशेषपक्षे संदेहविशेषपक्षायोगात्सर्वत्र विधिरित्येतदर्थत्वेनासंस्तवश्च मैत्रावरुणकर्तृकत्वानाम
पि प्रैषाणां प्रकरणे सन्निधानान्मैत्रावरुणकर्तृकत्वापत्तेरित्येवं प्रैषेत्यवयवव्याख्यां सूचयितुमाह नचेति। प्रातरनु
वाके च होतृदर्शनात्॥ स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं। चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात्॥ विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमा
ख्यासापेक्षाबाधकत्वापवादकत्वेन संगतेः अल्पं जुहोतीत्यनेन होमोत्पत्तेः स्वकारित्वेनाध्वर्यवमिति सामान्यसमा
ख्याकृतमध्वर्युविनियोगमनपेक्ष्यापि चमसाध्वर्यव इति विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमाख्यासापेक्षानपेक्षत्वसंदे
हस्य च बाधकत्वाबाधकत्वसंदेहहेतोः स्पष्टत्वादिह चमसवाक्याद्याहोमोत्पत्त्यावल्पवाक्यस्यतत्त्यासकात्तस्य परिसं
ख्यार्थत्वापत्तेरल्पवाक्ये न होमोत्पत्तिरित्याशयेन पूर्वपक्षमात्रमाह उन्नयनेति। चमसाध्वर्युसमाख्यानात्सर्वेषु चमस
कार्येषु चमसाध्वर्युविनियोग इति ते स्वमसानिति द्वितीयोक्तस्य च कर्मत्वस्य व्याप्यापारमार्थ्यापकत्वेनोपपत्तेश्चमसां
२ र्थहवचमसहोमासेदेन यह होमस्याध्वर्युकार्यतया तदसेदाच्चमसहोमस्य तेन क्रियमाणस्याध्वर्युत्वव्यपदेशोपपत्तेः॥

५०

श्चमसाध्वर्यवो ह्यापाययेयुरिति क्रियाध्याहारोपलक्षणार्थं चमसाध्वर्यवश्चमसान्नुन्नयेयुरिति साक्षं मन्त्रो न्नयनादिय हतां।
चाध्वर्युर्वर्तिमायवात। सामान्यसमाख्यायाध्यायशब्दोक्तमवाध्वर्युं किमन्यमित्यज्ञानान्नेइहेशे न होमविध्यनुपपत्ते
र्होमैकदेशग्रहः चमसानां विकल्पापत्तेश्च फलतः परिसंख्यापत्तौ त्रिदोषात्सावाञ्छह चमसवाक्यात्स्याहोमद्दयोत्पत्त्य
वगमाश्रयेन चमसाध्वर्युसमाख्याया श्चमसहोमेध्वर्युविनियोगं विनानुपपत्तेस्तत्रसापेक्षत्वात्कार्योपपादयितुमाह
सानामेति। युक्तं त्वाध्वर्यवे चमसाध्वर्युणा मध्यापारात्समाख्यानायेगमाशंक्याहयदिति। सिद्धांतस्तु पसंहरति तस्मा
दिति। चमसे चान्यदर्शनात्। चमसाध्वर्युस्योन्यस्य चमसे होमकारित्वदर्शनोपपादनार्थमेतत्पथ्याहारेण्य इतिसाक्षेणो
क्तेश्चमसूत्रं तदुपपादनार्थं चमसाध्वर्युकर्तृकस्यानयनस्यासूत्रयित्वा वषट्कर्तृश्चाद्वाङ्गार्थत्वाद्वगतिमुक्त्वा प्रयोजनांतरा
भावेनोपपादयन्नक्तं व्याचष्टे वषट्कारिणां प्रतीति चमसाध्वर्युनेतारं भुवनज्ञतत्सत्ता योगाच्चमसाध्वर्युस्यान्यं होमकारि
णां दर्शयन्समाख्यासहकृतो ध्वर्युं दर्शयतीत्युक्ते ध्वर्युणा कृतो श्चमसानन्यो वषट्कर्तृसत्त्वार्थं हेतुं चमसाध्वर्युस्योद्दं
होमकारिणां यद्वेषय स्तुतीत्यपि संवादलिंगत्वमाशंक्याह होमकर्तृत्वहस्तेषु चमसस्य चमसाध्वर्यवेदानायान्यसै

राम ५०

समर्प्पणे विह्नेपापत्ने होमदानयोरेककर्तृत्वावगमोऽन्यैर्यो जुहोति स एव प्रयच्छतीति तत्र होमकर्त्रा स्वं मया सुवर्णं
ग्रहीतद्रूपेणाद्यापत्तद्वेन दातृत्वायोगान्नैस्यान्यं दर्शयतीत्युक्तं तत्रश्चेत्यर्थे तं चेति चकारश्चार्थे त्यागं हि शाद्धार्थे अशक्तौ ते
प्रतीये रक्षाकदाचिन्नद्यतिवा ईकावय वेनाद्यश्च यद्याख्यातवात्यष्ठमाधं कृतं ॥ ॥ वेदोपदेशात्सर्वत्र वेदान्याचेय
योपदेशं स्मृतः । विशेषसमाख्याया अपि सामान्यसमाख्यापेक्षत्वाद्दौर्बल्यमिति हि नेष्प्रसंगादौपदेशिक्या अपि प्रयोगव
चनाख्यायाः समाख्याया आतिदेशिकसमाख्यापेक्षत्वाद्दौर्बल्यासिद्धानेन प्रसंगतिस्पष्टत्वादनुक्ता वेदान्तरीये षंगेष्वप
धानद्युपदेशासावात्सर्वपक्षायोगमाशंक्य प्रधानप्रयोगवचन विषयत्वेनांगेष्वपि प्रधानवेदस्योपदेशोपपत्तेः किम
र्वंस्वर्वपक्षमाहगुणेति ॥ नन्वहणाद्यास्वधर्मर्याददधिकारसामर्थ्याद्दक्तहीनःशेषाप्राकृतानां धर्माणां परोक्षत्वान्नेष्टरूप
रात्वप्यनाविकृत्याग्रहणान्नवैःप्रात्यात्मिकैःश्वरूपतश्चोदकप्राप्तैः प्रधानवेदसमाख्यानैरुज्झात्वमिरवशुलिर्वा वधाक
यं प्राकृतधर्मग्रहणेऽपि तेषामौपदेशिकप्रधानेष्टारस्यपनानर्हिं शुक्रचवइत्युतेत्याशंक्य हेतुद्वोपपादनार्थं प्राकृतान्धर्मा
न्विकृतावथद्वयेनाधिकरोतीति कृत्यत्याधिकारशाद्दोक्तप्राप्तचोदकस्य बलीयस्त्वात्समर्थयितुपपादयितुं तद्ग्रह

५१

णाद्वा स्वधर्म्मः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकापेक्षत्वेन दुर्बलत्वादिति विवरणटीकायां विकृतिप्रयोगवचने
न प्राकृतग्रहणे हेतुत्वेनोक्ता चोदकस्य समर्थत्वात्स्वधर्म्म इत्युक्तः॥ श्येनादिः स्यादिति सूत्रार्थोऽस्य पगमे नैतत्सूत्र सिद्धतयैव प
श्चात्कालत्वात्प्रयोगवचनस्य दौर्बल्यमुक्तं साध्या उत्सारात्तु सर्वोक्तिः सूत्रार्थोऽस्य पगमे विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथा
प्रकृतीति पंचमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे विकृतिप्रयोगवचनस्य प्राकृतधर्मानुसारस्य प्रकृत्यनुगमत्वा। विना प्रकृत्य
न्वयशब्देन वक्ष्यत इत्याहुरुक्तमिति। सहांगैरिति साध्ये णचोदकबलीयस्त्वोपपादनार्थं प्रयोगवचनदौर्बल्यस्योक्तत्वान्न
द्वाख्यानायैवमुक्तं। नन्विति साध्ये णोपदेशिकाः समाख्यायाः प्रत्यक्षत्वेनातिदेशिकीतो बलीयस्त्वमाशंक्याह्यत इत्या
दिना लौकिकत्वाद्दौर्बल्यमुक्तं श्येनाद्यंगेषु जाद्यादिसमाख्याया अपि सामवैदिकादिप्रधानप्रयोगविधिनिमित्तत्वेन
वैदिकत्वाद्युक्तमाशंक्य लक्षणया प्रयोगपरिग्रहीतेति टीका। उत्सारात्प्रयोगवचनाश्रयत्वलक्षणार्थत्वं लौकिको।
क्तेः सूत्रयत्वाचष्टे प्रयोगेति। प्रयोगवचनाश्रयत्वेपि कथं दौर्बल्यमित्याशंक्य सर्वोक्तमेव जघन्यकालत्वं दौर्बल्यहेतुमु राम
पपादयतीत्यावश्यकीति। स्वप्रकर्तृसंबंधाद्धेतोरित्यर्थः। स्वप्रकर्तृसंबंधत्वादिति विप्रत्ययाध्याहाराद्वा वक्तृत्वीहित्वे ५१

तिसाध्यंपौर्वापर्यविलीयमानाशयशंकोत्तरत्वेनव्याख्यातुमाहनवेति।अत्रसत्यंतर्हिसंनिकृष्टत्वात्प्रकृतिविद्यात्वश्रस्यादित्या
शंक्याबाधयंथेक्रमस्थलानांसामाख्याश्रुत्यादीनांप्राबल्यबाधस्याक्रमस्थलानांचलिंगादीनामप्राबल्यबाधस्योक्तत्वात्संनि
कृष्टस्यापिप्रकृतिविद्याधानविरुद्धेत्याहउक्तंहीति।विकृतिप्रयोगवचनेनप्राकृतांगग्रहणहेतुकात्प्राकृताधिकारस्यबोद
कस्यसामर्थ्याद्विलीयमानात्मिकवेदविहितत्वनिमित्तस्वरूपप्राप्तमनानर्थस्वरूपधर्मश्रवणादिःश्यादित्येवंस्वयंयोजयन्नि
ष्ठांतस्योपसंहरतितस्मादितिसमाख्यानतिक्रमस्वचनार्थंहिष्टांतोकिंसमाख्याप्रसामान्यात्तुल्यबलत्वशंकांनिराकर्त्तुमाह
यद्यपिवेति।ऽध्वर्युकइतिश्रुत्यवयवंपरमतेनावतारणस्वैर्व्याचष्टेयद्विति।कथमध्वर्युक्तोक्त्याप्रधानसमाख्यानकर्त्तृकोत्स
वतीत्याशंक्याध्वर्युकशब्दद्योत्यस्वावच्छत्वादित्वात्प्रधानद्वारत्वनिमित्तत्वाद्वाक्समावच्छेद्यायप्रधानसमाख्यानस्यक
तुरंगावयएवाध्वर्युकइत्युक्तांप्रधानसमाख्यानकर्तृविषयत्वेनैतांव्याख्यांदूषयति।नविति।प्रधानसमाख्यायावेदांत
रसमाख्यावत्सत्यानन्ताल्पकपगमेव्यनेकांगविषयत्वेनसामान्यविषयतयादौर्बल्यात्त्वेदांतरसमाख्ययैवकवितादना
दिमात्रवेदांतरीयप्रधानांगविषयत्वेनाविशेषविषयत्वाद्बलीयस्त्वासाद्यमित्यर्थः।वेदधर्माद्येश्रावयवत्सामाख्यानिकत्त्

त्वयेयंगेष्वत्वपतश्चाप्रस्य धर्मस्य प्रधानद्वारत्वात्तेन धर्मेण बाधाद्दोषांतरीयमथांगं प्रधानसमाख्यातस्य कर्तुर्विनियोग
विष्यतीत्याशंकामनिष्टापत्त्यानिरस्यति स्यथेति वचनेनानिष्टापत्तिपरिहारशंकां तदसावेनिरस्यति नचेति विषयासाव
42 मुपसंहरति तस्मादिति प्रधानेनांगेषु स्वसमाख्यानवतारेंगसमाख्यायाः प्रधानेनाग्रहणात्प्रधानसाहृत्येन विनांग
गुणानुष्ठानानर्थक्यात्स्ववेदसमाख्यातेपि नांगेकर्तृत्वाद्यादित्याशंक्याह साविति स्तोत्रादीनामुत्पत्तिवेदनिमित्तेनोद्गात्र
द्यन्वयेन निमित्तेन प्रवर्तमाना समाख्योद्गात्रादिष्वेतेन स्तोत्रादिना ज्योतिष्टोमस्योपकुर्यादित्येवं प्रधाननियुक्तक्रियाकर्तृत्व
त्वयत्वपार्थासती प्रधानेन क्रियाकर्तृत्वयाख्यार्थग्रहणार्थं श्रुत्यातत्कृत्यार्थः गुणवाक्यवेदेन यथवस्थास्यादित्यनेन चन्यायेन
ध्वर्य्वादिसमाख्यानांगुणभूतेष्वेव कर्तृत्वव्यापारेण प्रधानभूतकर्तृरूपवस्त्वाविनियोजकत्वात्प्रधानेनवस्वयंकर्तृविनियो
मनकर्तृप्राधान्यात्प्रधानेकर्तृविनियोजकत्वाभावात्प्रधानद्वारांगेषु कर्तृविनियोजकत्वमाहरोत्साशितेत्याह नचेति। स्वये
दादिसमाख्यानामपि तर्हि प्रधानद्वारागेषुग्रहणेर्थस्वरव्याख्यातिक्रमन्यायोनिर्विषयः स्यादित्याशंक्यतासां प्रधानेष ४२
पिविनियोजकत्वाविरोधात्प्रयोगवाविक्रियतेशब्दव्यपदेशाद्वा वैद्यादीनां प्रयोगवेदधर्मत्वावगतेर्वैषम्यमाह स्वये।

दारीति। न केवलं सर्वान्केस्यो हेतुत्वात्ः कर्तृप्रधानद्वारांगेषु प्रसिद्धिः किं वा षष्ठ्यादिसमाख्यायाः क्रियते शब्दव्यपदेशानात्म
कत्वेन पाठमात्रनिमित्तत्वात्पाठस्य चान्यद्वारत्वायोगादपीत्याह पाठेति। प्रधानत्वमात्रनिमित्तत्वात्क्रमादस्तु त्वं वा वाचीति म
वाच्यमते नोपदेशिको प्राकृतत्वेनाक्रमावस्थत्वेन यत्र कः कर्तृविशेषे लविष्यतीत्येवं व्याविरुध्यातुः प्रधानद्वारांगेषु कर्तृत्वं य
नस्फपगमाद्धुणस्तु व्यत्यतिक्रमन्यायान स्फपगमे प्यदोष इत्याह नचेति। प्रधानद्वारत्वेनाप्यनस्फपेतेन न किंचित् दुष्यती
ति सूचनार्थं प्रकारः। प्रधानद्वारांगेषु कर्तृत्वानस्युपगमे कथं कंटकवितोदनस्योद्गातृकर्तृकत्वं शुषष्ठुटापर्णस्य वाध्वर्युकर्तृ
कत्वं सेत्स्यतीत्याशंक्य समाख्ययैव सिद्धिः सूचनायाह कंटकेति। समाख्या प्रास्यकर्तुरिद्यत्कृत्वायोगमाशंक्य सामवे
दोत्पन्ने कंटकवितोदने यजुर्वेदोत्पन्ने वोषष्ठुटापर्णे प्रकृतावक्रम कर्तृकत्वाशंक्य कर्तृरपवर्त्य कुमित्याह तदात्मनावे
ति। प्रधानादंगेषु वर्तत्याः समाख्यायाः त्रुव्यत्यतिक्रमाधिकरणे समाख्यावाधेनानुयात्या वृत्तोक्तत्वात्समाख्यायाः स
र्वसिद्धिर्युक्तेत्याशंक्य वैदादिसमाख्यावदाध्वर्यवादिसमाख्यायाः क्रियते शब्दव्यपदेशानात्मकतया प्रयोगवेदनिमित्त
वाविरोधादेकवेदोत्पन्नयोश्चांगप्रधानयोर्द्वयोरपि साम्नात्समाख्यापपत्तेः कंटकवितोदनस्य सामाज्ञात्यासोद्गातृकर्तृकः।

त्वेनार्थोक्त्रात्रसमाख्यानुग्रहे प्रधानद्वारत्वानुग्रहात्तद्रूपेणानुग्रहेपि वांगांतरेभुक्तार्थत्वेनांगेष्वदृष्टपत्तेः॥ चाक्षप्रधानद्वार
श्रामद्वारप्रधानयोरविरोधात्प्रधानद्वारत्तानावश्यमतेयात्वेत्याह नावश्यमिति॥ व्याख्यातावयवार्थमुपसंहरति तेनेति
॥ ॥इति श्रीमद्दिक्काडमीमांसामंडनपंडितवसंतसोमयाजिसहोपाध्यायात्मजसहसोमेश्वरकृतौ तंत्रवार्त्तिकटीकायां स
43 र्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः॥ ॥स्वामिकर्मपरिक्रयः॥ कर्मणस्तदर्थत्वात्॥ तत्संयो
गात्कर्मणो व्यवस्था स्यादित्युक्तस्य समाख्याया लिंगाविरोधस्यापवादत्वेन प्रकरणसंगतिमाह समाख्येति॥ पूर्वोविरो
धे समाख्यायाः॥ स्वकार्यविनियोगाशंक्यत्वेनासत्तुल्यत्वादविरोधलक्षणार्था समाख्योक्तिः परेषामथाशीर्मंत्राधिकरणं
तानामधिकरणानामपवादत्वोक्त्यर्थापि शहृ॥ आच्छ्योवेत्युक्तोक्तस्य स्वामिनि परिक्रयविरोधस्य स्वामिकर्तृकत्वाविनानु
पपत्तेस्त्वत्रैव परिक्रयस्य स्वामिकर्तृकतायाः॥ सिद्धत्वान्नविरोधे न सर्वपक्षायोगमाशंक्याह सिद्धेत्विति॥ अथ्यक्तेत कर्मणि॥
व्ययं कर्तृकत्वापादनार्थत्वात्परिक्रयस्यान्यकृतस्य त्वव्ययं कर्तृकत्वापादनाशक्तेः॥ स्वामिनि कर्तृत्वापादनसामर्थ्यात्समवे ४३
न लिंगेन समाख्याया विरोधाशंकामन्यतेऽपि परिक्रये स्वामिनः प्रयोक्तृत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः॥ कर्मणि व्ययं कर्तृत्वापादन

सामर्थ्योपपत्तिसूचनेनपरिहरन्पूर्वपक्षमाहतथेति। अजरपरिक्रयस्याध्वर्युकर्तृकत्वेप्यध्वर्युपरिक्रयस्याध्वर्युकर्तृकत्वायो
गात्स्वामिकर्तृकत्वापत्तिमाशंक्याध्वर्युपुरुषएतिप्रश्नात्कर्तृकत्वेनाप्याध्वर्यवसमाख्यानुग्रहसंभवेनस्वामिकर्तृकत्वापत्ति
योगसूचनायादिशब्दःअथेतिप्रश्नान्तःपरिक्रयाशंकोतदनंतरस्याध्वर्युपुरुषस्यनेष्टुरुन्नेतृत्वपरिक्रेतृत्वसूचनार्थंवृजवचनं
लिंगविरोधपरिहारंनिरस्यसिद्धांतमाहइतीति। स्वामिनःपरिक्रयेविनियोजकंकिंलिंगमित्यज्ञानेनतद्विरोधोपपादनाशंके
ह्लिंगोक्त्यर्थकर्मणइतिसूत्रावयवव्याख्यार्थफलकामोहीत्यादिसाधनतावद्वारत्वेपरिक्रयेणहीति। एतद्भाष्योक्तविरोध
परिहारशंकोतथास्वामिनेतिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तश्लोकस्थेनतद्भाष्योक्तलिंगविरोधोपपादनार्थत्वस्यसूचनायानुत्ताषतेलोकि
कैनेति। एतदुक्तानिरासार्थत्वेनश्लोकव्याख्यैनेतिसिद्धांतमुपसंहरतितस्मादितिवचनादितरैषाख्यात। परिक्रयात्मकत्व
ख्यानस्यार्त्विजत्वदर्शनाल्लिंगेनपरिक्रयेस्वामिविनियोगमाशंक्यश्रुतिविरोधात्क्वचिल्लिंगबाधेपिनसर्वत्रबाधायुक्ते
तिपरिहारार्थंसूत्रस्तुप्रधानस्याध्वर्यवसमाख्याबाधेनयाजमानत्वकल्पनयासामानाधिकरण्येश्रुत्युपपन्नेस्वामिलिं
गबाधायोगादयुक्तमाशंक्ययाजमानत्वेदधानेविद्वात्कर्त्रीशिषायक्रियाफलवाच्यात्मनेपदापत्तेःपरस्मैपदश्रुति

त्रि

विरोधाद्याजमानत्वकल्पनायोगमाह उपदध्यादिति। वरदानेथग्रहत्तेष्ठामिनोलौकिकोपायाप्रयणेयोगात्स्वयोक्ते
त्वयोगमाशंक्याह तत्सिद्धिरिति॥ ॥संस्काराक्ष्रउपसामर्थ्ययथावेदंकर्मवह्यावृतिष्ठेरन्३ परिक्रयवत्स्नानदत्तधा
वनयोर्लौकिकत्वस्वयंकर्तृकत्वप्रसिद्धेर्वपनरवनिकृन्तनयोश्चनिर्ज्ञातनापितकर्तृकत्वेनकर्त्रन्तराकांक्षतयाथान्न्द
तधावनकर्तृमात्रस्यविचार्यत्वात्तस्यचसंस्कार्यकर्तृकत्वप्रसिद्धेः संस्काराणांस्वकार्यसामर्थ्याधानार्थत्वादेवयोग्यस्य
उष्ठानास्यकार्यसामर्थ्यस्यविद्धत्वयैवदक्षिणालाभात्मकफलप्रतिग्रहणाख्यकार्यसामर्थ्यस्यचकर्मकरत्वादेवसिद्धेः
संस्कारानर्थक्यादित्तधावनादिकर्तुरात्मनिसंस्कारजननसामर्थ्यात्मकलिंगविरुद्धयासमाख्यायायथावेदंसंस्कारख्या
वस्याउपपत्तिशंकानिरासार्थत्वेनपुरुषसामर्थ्य इतिसूत्रावयवंकर्तृणांपुरुषाणांऋगादिवेदस्यसर्वसाधनत्वसामर्थ्यो
जनयितव्योतज्जननार्थसंस्कारापेक्षास्तीत्येवंव्याख्यातुमाह कर्तृत्वमेवेति। याजमानाःकृतत्प्रधानत्वात्। कर्मवत्तदंत
धावनादीनांलोकप्रसिद्धेरात्मनेपदात्स्वकर्तृपुरुषगामिसंस्काराख्यफलसाधनत्वादित्येवंउपप्रधानत्वात्क्रयर्थस्याकि ४४
यतइतिघ्यतत्त्याख्याकर्मशब्दोक्तस्यफलस्यसोगकरणत्वेनकर्मकरणमस्येतिव्युत्पत्त्यंगीकारेणकर्तुःफलप्रतिग्रहणे

शक्तिं दंतधावनाद्ययोजनयंतीत्येवमर्थान्तस्मादितिलाध्यात्तस्यस्य प्रतीतेस्तदुपपादनार्थं नन्वेत्याद्युक्तं न रसाध्यस्याख्या
वसरार्थं प्रतिज्ञा व्रूयमानमाह पुरुषेति। दंतधावनादीनां फलप्रतिग्रहण शक्तिजननार्थं वे थ मंजनवदाद्यर्थं वचोपपु
त्तिमाशंक्य फलप्रतिग्रहणाख्यकर्म्मकरणशक्तिजनकं दंतधावनाद्यर्थं लोके न्यपरिक्रियादर्शनात्प्रधानभूतपदार्थ
वपरिक्रियार्थवचोपपन्नेः शक्तिजनकस्य दंतधावनादेः स्वयमेव कार्यत्वेन कर्तृतरानाकांक्षत्वात्कर्तृकर्म रूपावयवा
र्थासावनिश्चयेन द्विज्ञात्समारख्यायाविनियोजकत्वायोगेक्यर्थं नन्वेत्यादिना संख्यावषेत्युक्तेहीति। परिक्रयस्य दं
तधावनाद्यर्थं विपरीताद्यानर्थक्यानापत्त्यर्थं सिद्धोऽसिते स्याइति लाघ्यावयवस्य गुणत्वेतस्य निर्देशस्त्वेतत्स्त्रत्र स्थलव
स्रवनार्थं गुणभूतो शक्तिः। दंतधावनादीनां स्वयं कर्तृकत्वप्रसिद्धेः कर्तृतरानाकांक्षणेध्यध्वर्यु संस्कारार्थं तेव समाख्यया
स्थितेत्याशंक्य संस्काराणां फलप्रतिग्रहणशक्तिजननार्थत्वाद्यजमानस्यैव तज्जननापेक्षत्वाद्दोऽक्तं शपाति त्वलक्ष
णेन लिंगेन तदर्थं निश्चयात्समारख्ययाध्वर्यु संस्कारार्थताशंकितं स्मुक्तेत्याह प्रधानत्वं चेति। प्रधानमावस्य फलसाध
नत्वेन भोक्तृत्व शक्तिजननार्थतया तत्सिद्ध्यं येच्यायानपेक्षणाद्वपनादीनां कर्तृशपात्तावगते लिंगविरोधासावमाशंक्य।

हनचेति। यासख्यापि सोऽग्यग्य भोक्तृत्वाशक्तौ लोके भोगादर्शनात्फलसाधनातिरिक्तस्तोक्तृत्वशक्तिजनकतावकारे
णस्य सिताः स्वर्वपदज्ञस्य चेह दृष्टंतितेऽयः। उत्तव संस्कारस्यातिरिक्तस्यागकर्मस्यापृ उत्तवसंस्काराणा सोऽक्तंशपाता है षम्यस्य
वनार्थे तत्स्य स्य च सधानकर्म इह दृष्टा तं द्या वहृनाणष्ठ स्वार्थमुपसंहरति तस्मादिति। सोऽक्तंशपातालावेयर्थ्यं गयागाना मुत्स
गर्गरूपतयानेन कर्तुमशक्यत्वात्स्वामिकर्तृकत्वोपलब्धेरुत्सर्गरूपत्वस्य च स्वामिकर्तृकत्वोपलब्धेरुत्सर्गरूपस्य च स्वा
45 मिकर्तृकत्वेऽप्रयोजकत्वात्संस्काराणां चोत्सर्गरूपतयान्येनापि कर्तुं शक्यत्वाल्लिङ्गाविरुद्धया समाख्यया ध्वर्युत्वम
शक्यदन्तधावनादीनां निर्ज्ञातकर्तृकत्वेन कर्तृनाकाङ्क्षत्वाकर्तृरूपादित इति वार्तिकस्य चितं सामाख्यानिकविनियोग
माहयथा वा क्षेति। वनपनिष्य स्वार्थ गावधानोपलक्षितत्वयताख्यतावना कर्तृत्वं प्रयोजकत्वोक्त्यो तां व्यपदेशाच्च। उत्त
षसंस्कारार्थपुरुषान्तरापत्तिक्रियाकर्तृविशेषाणाकांक्षणेन समाख्यया ध्वर्युनियमानुपपत्तेर्वपनादीनामाध्वर्यवत्वा
भावे निहिते स्य ञ्जनांजनयोरपि सोऽक्तंशपातितया स्वामिसंस्कारत्वेन कर्तृतरानाकाङ्क्षणात्समाख्याया ध्वर्युनियमायोग
माशंक्य धावति वपतिरुक्तं तत्तीनां सरिते त्वाहृंत धावनादीनां कर्तृलिङ्गाय क्रियाफलवाद्यात्मनेपदाद्दं नधावनस्य वलोक ४५

तोपितन एवस्वामनस्यापि द्वयं कर्तृत्वप्रसिद्धेर्यैनरवनिष्कंततनयोश्च नापितकर्तृत्वे निष्कंतनयोश्च नापितकर्तृत्वनियम
प्रसिद्धेश्च कर्तृनाकांक्षायुक्ताश्च न केवलं दात्तत्वात्परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां कर्तृविशेषानवगमेपि नक्रीतिपरस्मैपदश्रुतेश्च वा
कयेतमिति स्वामिपरामर्शितद्व्यपदेशात्तदानंतर्यात्तद्द्वेशीकयानक्रीत्यत्राप्युक्ततद्व्यपदेशावगतः कर्तृतरावग
मे सति तद्विशेषाकांक्षायां समाख्ययाध्वर्युनियमोपपत्तेस्तु क्रयार्थत्वेन व्यपदेश्याख्यार्थ्यपरस्मैपदेत्यागसाध्यमंजनादीनां
मेक्रयशपातित्वस्यैतदधिकरणकृत्याद्येवेनासिद्धेश्च स्वामिसंस्कारत्वे हेतुत्वायोगात्तद्दर्शनेन तद्व्यस्य स्वामिपरामर्शित्वावधा
रणानुपपत्तेश्च दवधारणकारणान्तराणुपलब्धेश्चाध्वर्युमन्योत्पन्नक्रीत्यपि संलवाद्युक्तमाशंक्य व्यापारद्वयविधिर्विनाविधि
द्वयानर्थक्यापत्तेर्व्यापारद्वयावगमे सति लिङ्विषयत्वेनाविरोधात्समाख्ययाध्वर्युनियमोपपत्तावप्यंजनस्याध्वर्युसंस्कार
त्वकल्पयित्वाकर्तृतरकल्पनायोगात्परस्मैपदश्रुतेश्च वा कयेतमित्यभ्यंक्त्वांजनीययोर्लेदव्यपदेशात्तद्धि हितेस्यंजनेलिं
गाविरुद्धयासमाख्ययाध्वर्युव्यापारत्वेनावगतेर्वाक्यांतरस्थोऽस्यंजनविधिर्यजमानस्यैतिगम्यत इत्येवमाशायवेनो
पपादयितुमाहस्त्राध्वर्युव्यापारेवेति श्च नमपितमिति लेदव्यंजपदेशादस्यंक्त्वाक्त इति व विद्यांतराद्व्यापारसेदावगमे

नाविरोधादस्यांजनांजनयोः समाख्ययाध्वर्यवत्वायुक्तेति वपनादिसाध्यशंकानिरासार्थत्वेन व्याख्येयं ॥ एवं तत्रानिर्देशः
श्राध्वर्यवमितिनिर्देशः समाख्यायः पूर्वपक्षे वपनादिष्वध्वर्युनियमायोक्तः स येषु पुरुषसंस्कारत्वातिरिक्ते षु कर्तृत्वप्राप्त्यवं ते
ष्वेव तस्यानियामक इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदित्यादिनाध्यं पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तानुलावण्यं विना तद्वैपरीत्ये कथ शंके न्यूनिमत्वादृष्टान्त
प्रकरणे पूर्वं व्याख्याचष्टे यदि ति ॥ कल्पो हीतिनाध्वर्युकर्त्र्यवच्छे पपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे तद्विति चोदनाघातिसाधा
त्वाद्यामिनः कर्तृत्वसिद्धौ संस्कार्यं वचनान्तप्रधानत्वादित्यनेनोक्तस्योपपादनार्थत्वेनाः पूर्वमुद्दिश्य संस्काराणां विधानात्सा त्वा
मूर्त्तैककरणाशंके तत्साधनेडस्ये कार्याणां संनिकर्षविशेषात्स्वामिनि कार्यत्वावगमात्तत्प्रधानतेत्येवं ह्रिणिजंताङ्गवते र
थ्रुत्यपेतत्वादाहिधानविलावशङ्गागीकारेण पूर्वसूत्रव्यातेन पूर्वपक्षहेतुनिरासेन तुष्टि स्वीकृतस्य सिद्धान्तहेतोः पूशब्देनानु
कर्षणाङ्गीकारेणाः सूत्रव्याख्यार्थं चोदनेत्यादिनाध्यस्वामिनोः पूर्वाश्रयत्वात्संनिकर्षमुपपादयन्व्याचष्टे षधानेति ॥ फलप्रति
ग्रहणयोग्यतास्वाफलाः पूर्वाश्रयत्वयोग्यतां चोदनोक्त्याविवक्षिताश्रयं फलाः पूर्वाश्रयत्वयोग्यतोद्देशेन संस्कारविधाना ४६
दित्येवं सूत्रं व्याचष्टे तत्सिद्धार्थत्वाद्धेति ॥ प्रधानाः पूर्वाश्रयत्वसिद्धार्थत्वात्संस्काराणामित्यर्थः ॥ यथातुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥

श्रविशेषेतिलाघवं पुरुषमात्रवाचिशब्दाभावादयुक्तमाशंक्यासंनिकृष्टविशेषन्यायात्सामिन्नः समाख्यया वर्जितां संस्कारवि
ध्यवगत्याशयत्वेन व्याचष्टे अनेनेति। संस्कारत्वेवगते प्रकृतमुक्तवपस्परितमाधत्वेनकर्तृकत्वावगतेर्वपनादीनां चात्मनेपदात्कर्तृ
गामिक्रियाफलावगमात्संस्कार्यत्वावगतिः संस्कार्यत्वेवावगते प्रतिप्रधानावृत्त्यादिदोषपरिहारात्संस्कारत्वावगतिरि
त्यर्थोव्याख्यायापवनोर्विरोधपरिहारायोगमाशंक्य वपनादेः संस्कार्यविशेषानवगमेपि क्रियाश्वासाध्यात्संस्कारत्वावगतेः संस्का
र्यानेकत्वेसत्यावर्त्तनीयत्वावगमाद्विरोधपरिहारमुपपादयितुमाह नवेति। एतदुक्तं कोन्नरत्वेन स्वव्याख्यार्थं तदित्यादि लाघवं व्या
चष्टे इत्तीति। समस्थ्यांसाथसहृत्तः समस्यंताव्ययत्वेनव्याख्यातं। तपस्वफलसिद्धिवाह्नोकवत्। तपसोपिकर्तृफलप्रतिबंधकदुः
खफलपापनाशकत्वेन फलप्रतियहणयोग्यताधानार्थत्वाद्धंकाधिक्यासात्वेनातिदेशायोगमाशंक्य पापनाशार्थत्वे श्रमाणसा
धाकुःखकरत्वेन स्वकर्तृप्रतिकूलत्वात्कर्तृव्याहत्कत्वायोगेनाधिकाशंकादर्शयन्नुक्ततात्पर्यमाह तपसइति। कथं निवर्त्तय
तीत्यपेक्षायामाह यस्मादिति। सोप्याः फलोन्के फलप्रतियहणयोग्यवलक्षणार्थत्वसंवनार्थत्वेन साधारण्यां सिद्धो क्रियाख्यातुं
फलेसक्तो करोतीत्यनेन फलस्यासिद्धिरस्मादिति वदृडी त्वर्थो ह्यर्थत्वेन फलसिद्ध्यर्थो क्रियाख्याना दुःखकरत्वेन प्रतिकू

लत्वाद्योग्यताधानार्थत्वायोगंपूर्वपक्षोक्तं परिहरन्दुःखंहीत्यादिना द्योतकं योग्यताधानप्रकारं विवृणोति। योग्यताचेति।
सोयमित्यनेनाकांक्षायाः तवेत्यनेनचसंनिधानस्योक्ता। साकांक्षफलवत्संनिधानाख्यात्स्वकरणात्सामान्यसंबंधे
सिद्धितेयोग्यत्वाख्यात्लिंगात्तपसःपापनाशाख्यद्वारविशेषान्वयःसेत्स्यतीति तत्रापेक्षेत्यनेनोक्तयोग्यत्वविवरणार्थं
47 शंकांहीत्युक्तं। लोकवदिति दृष्टांतस्पष्टत्वात्तल्लाघूक्तोपेक्षितक्रतुफलप्रतिबंधकस्यमहतःपापपुंजस्यदाहच्छोपवासज
न्येनाल्पेनदुःखेननाशायोगशंका। निरासोर्थत्वेनव्याख्याउमाहयथैवचेति। स्मार्तस्यापिपीतुबैयवा लौकिकवोक्य
विरोधःश्वानप्रष्टातिन्नपसोपिनहिपापनाशार्थत्वात्स्वर्गाद्यर्थत्वायोगात्पतनेत्रपसायेप्सन्तुहेथ्वात्तपसायेष्टुर्यपुरित्यादि
दर्शनविरुद्धेतेत्याशंक्याहया निवितिब्रह्मोपवासादीनांप्रायश्चित्तत्वात्पापनाशकत्वेपि तद्देवफलप्राप्तिग्रहणायो
ग्यताधायकत्वंनस्यादित्याशंक्यफलप्राप्तिग्रहणयोग्यताधानार्थेवपापनाशस्यद्वारमात्रत्वेनाभ्युपगमाद्देवशंसरवयि
तुमाहयानित्तुप्रायश्चित्तेति। वाक्यशेषस्यतद्वरात्सूत्रंव्याचष्टेमेधाहवेति। वचनादितरेषांस्यात्तातपसोप्यविजत्वदर्श ४७
नात्प्रतिग्रहणयोग्यताधानसामर्थ्यात्मकलिंगात्तावेनधामिनस्तपसिलैंगिकविनियोगायोगात्तदविरुद्धयासमाख्यया

ष्टुर्विनियोक्तव्यत इत्याशंक्य वज्रवचनश्रुतिविरोधात्तत्र लिंगबाधेऽपि न सर्वत्र बाधा युक्तेत्येवमर्थं विंशस्तत्रस्पष्टयित
माह वरेति । गुणवादश्चेदेन धवद्धाख्यात । एवं चेत्यादिना षष्ठेनाधिकरणेनान्तरत्वेन तत्रव्याख्यायाः ४ कृतायाः ५ स्त्रीधिकरण
शेषत्वेन सूत्रव्याख्यानाय परिशेषं निमित्तमाह पुरुषवदिति । लोहितोष्णीषादीनामपि वपनादिवज्जं जयमानाधिकरण
न्यायेन संस्कारत्वावगमाद्याजमानत्वेनार्त्विजत्वायोगात्पूर्वसिद्धांतपक्षयोर्द्वयोरप्यनुपपत्तेश्च संदेहायोगं लिंगसमाख्या
विरोधाविरोधचिंताप्रस्तावे वाक्यसमाख्याविरोधाविरोधविचारसंगतिमाशंक्य ऋत्विज उपवसंतीत्यस्मिन्नेवोदाहरणे
वज्रवचनश्रुत्यैकयजमानके ज्योतिष्टोमादौ याजमानत्वपक्षे उपपद्यमानया लिंगगम्यया याजमानत्वबाधेनार्त्विजत्वे लोहिते
ष्णीसंगिकामध्वर्युमात्रकर्तृत्वेष्टविकृतद्वानपाय्याद्वाक्येनाध्वर्युप्रैषमात्र विनियोजकत्वाद्वा समाख्याया वज्रवचनश्रुत्या
प्यविरोधः ५ स्वरसावगतसर्वर्त्विक्कर्तृकत्व सगापन्नेव्वाविरोध इति चिंतायाः ६ स्तत्रातिसंस्कारत्वेऽपि वपफलश्रुतिग्रहणयोग्यतारय
लिंगावगतयाजमानत्वबाधेनैकयजमानकर्तृकत्वे उपपद्यमानया वज्रवचनश्रुत्या ऋत्विजत्वावगमात्संदेहोपपत्तिं सूचयि
तुमाह यइति । लोहितोष्णीषादिष्वपि उपवासन्यायात्समाख्यानियामकत्वायोगसिद्धिसूचनार्थं तदुदाहरणं न तु तदेवोदाहृत्य

मिनिष्टत्वनार्थे । यच्छब्दः ऽ सर्वपद्मम् आह लो हितोष्णीषा इत्यो हीति । यस्मात् संस्कारत्वेपि यावतीम् आह इतिं विना वा क्वाप्युपपत्तिस्मृतौ
धिकारक्रतौ इति कल्पनायोगाद्ध्यवस्था पेक्षायां समाख्याया व्यवस्था संभवति तस्मात् हितायुक्तेति हि शब्दार्थः ऽ गुणत्वेन तस्या निर्दि
शत्वं एककर्तृत्वं च तिप्रधानस्तेनां क्रियाणां समाख्या विषयत्वोक्तेः ऽ संस्काराणां गुणत्वेनात इति यद्वावगमान्न निरपेक्षाद्वा
क्यात् सर्वविद्वांसं संस्कार्यत्वावगतेर्न आग्नीध्रादिवेदसमाख्यया व्यवस्था इत्येव स्वस्त्येण सिद्धांतम् आह इतीति । श्लोके अध्यायवृषेत्ववगति ।
सर्वेषामित्यनेन समाख्यानपेक्षा सोत्रवशब्दः सूचितो ज्ञात स्मात्छब्देन वशब्द व्याख्यार्थं परामृष्टः ॥ तथा कामो ऽ र्थसंयोगात् ॥
स्वत्राप्युक्तकामविशेषोदाहरणं श्रयोर्न्नि पूर्वसिद्धं पूर्वतो धिकरणार्थम् आह प्रधानम् आह इति । शास्त्रफलप्रयोक्तरीति न्यायांतरा ।
त्प्रधानकामस्य यजमानत्वसिद्धेर् ददातिजुहोत्यादौ व्याख्यारादात्मनेपदस्य कर्तृगामिक्रियाफलत्वोलिंगमात्रत्वेनात्मने
पदविपरीतार्थपरस्मैपदस्य पतद्विपर्ययहेतुं उपपद विशेषात्वेति लाष्टो ज्ञा प्रधानशंकानिवृत्यर्थम् अध्वर्युणार्थं त्वेनृत्वावष्टे
तथा चेति । यं कामयेत प्रमितं स्यादिति समाख्यानान्मात्रत्वेन निश्चितत्वाद् अध्वर्योः ऽ कामिनासहसामीनाधिकरण्येनैकवाक्य ४८
त्वात् कामोध्वाध्वर्यव इति श्रुतेः पद्महेतोरथेति लाष्टाष्टलाषितस्य यदि कामयेत त्वामीततो ध्वर्युणीवेस्मिं स्यादिति वैयधिकरण्या

नाद्येकवाक्यत्वसंभवोक्त्यानिरासार्थमुद्यत इति साध्यं स्वरसावगतसामानाधिकरण्येनाद्येकवाक्यपक्षवायोगाद
युक्तमाशंक्य परस्मैपदश्रुत्या वाक्यीयसामानाधिकरण्यबाधेनोपपादयितुमाह अनयावेति। स्वामिनि कामयमाने यद्य
ध्वर्युः कामयेतेत्यध्याहारेणापि सामानाधिकरण्येनैकवाक्यत्वसंभवोक्त्यर्थं वैनैतदेवलाघवमत्यर्थाद्यारण्यात्तमाहतत्त्वशेन
वेति। परस्मैपदश्रुतिवशेन स्वामिकामाउसार्यध्वर्युकामापत्त्या सामानाधिकरण्याविरोध इत्यर्थः। कामेतपोह्यायसाम्या
लावान्तथाशद्वायोगमाशंक्याह त्यत सामान्यासावेपि सद्दोमानाश्रितत्वनीदेस्मद्यफलसाधनत्वात्सद्दोमानस्यैव समारव्ययाध्व
र्यवत्वेनतत्सामानाधिकरण्यनिर्देशात्कामस्थायाध्वर्यवत्वप्रतीतेः कामिनस्त्वद्यस्वयंफलसाधनावच्छिन्नलावनाकारित्वाद्यश
स्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यचोक्तत्वात्सद्दोमानाश्रितगुणावच्छिन्नायालावनायाः फलसिद्ध्यर्थत्वेयाध्वर्यवत्वोपपन्नेस्तपोवैस्वयंप्राप्तसंभि
राकर्तुंसद्दोमानाश्रितगुणावच्छिन्नायालावनायाः स्वाङ्गप्रकारार्थसद्दोमानाश्रितत्वसामर्थ्यारण्याल्लिंगात्स्वाम्यप्रकारार्थत्वावग
तेस्तस्यैव कामित्वावगमात्समारव्ययाश्च प्रधानस्य तत्कर्तृनियामकत्वायोगात्त्रलावनाकारीनियम्यत इत्येतत्तावदतिदिश्यत इत्या
ह तथाशद्वेनचेति। अधिकारिचिंतायां श्रुतस्य तल्लक्षणासंगतेः समारव्ययाश्च प्रधानस्य ताधिकारिनियामकत्वायोगात्कामग्रहणात

त्साधनीभूतद्रव्यावच्छिन्नत्वाभावानेवात्राध्वर्यवीयाजमानीवेति विनाऽष्टव्या। व्यपदेशादितरेषां स्यात्॥ हाऽध्यात्मनऽइतिचतुर्थी
श्रुत्यैवलिंगवाधाद्वचनादित्येवकस्मान्नोक्तमित्याशंक्याध्यात्मशब्दस्यममाग्रेवर्तइतिवद्व्यतिरिक्तयजमानापदेशाख्यव्यपदेशा
भावात्स्वामिन्यपचारेणोपपत्तेर्वाशब्दोपादानाख्यव्यपदेशाभावेवाध्मापकारिणेयजमानायेत्यर्थापत्तेर्विस्पष्टश्रुत्यभावाच्च
त्यर्थनिर्णयार्थत्वेनव्यपदेशोक्तिंदूपपादयति। अन्यत्रेति॥ स्पष्टंव्याचष्टेवाशब्देति॥ ॥मंत्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत्॥ आशीर्मंत्राणा
मपिफलप्रार्थनसामर्थ्यात्मकाल्लिंगात्कामवद्याजमानत्वसिद्धेश्शंकाधिक्याभावेनातिदेशानर्थक्यशंकानिरस्यन्नधिक
रणार्थमाह अकर्मसंज्ञकाइति। विप्रयोगेचदर्शनात्॥ अग्नीनांविप्रयोगे दृष्टस्य मंत्रस्योपस्थानार्थत्वेनफलाशासनार्थ
त्वाभावादाशीर्मंत्राणांयाजमानत्वेलिंगस्याप्रयोजकत्वमाशंकतिरोमासंतंमाप्रहासीरित्यग्रहाणाख्यफलाशासनप्रकाशक
त्वेनास्याप्याशीर्मंत्रत्वाल्लिंगस्यापवादयन्सूत्रंव्याचष्टेआशीर्मंत्रंचेति॥ ॥द्व्याम्नानेषुसर्वेषांद्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात्॥ आज्यग्रहण
श्रुत्यूहनमंत्राणांसामान्यरूपेणाध्वर्यवसमाख्याने विशेषरूपेणचयाजमानसमाख्यानेकांडेपाठाद्विशेषेविषयतयाक
र्तांतरितत्वाभावेनतुल्यबलत्वाद्विकल्पइत्यपिपक्षद्वयसंभवादाद्यकारीयस्य द्वेधासंदेहस्योपलक्षणमात्रार्थत्वंमत्वाऽस्य
समाख्यायाख्यसामान्यसमाख्याबाधायाजमानत्वैवयोगित्वाविशेषाद्वासामान्यसमाख्यायाअपिविशेष२
राम ५९

यं वृत्तुद्धसिंदेहमाह अथाज्येति। स्वाम्येवाध्वर्युरिव वेति पक्षद्वयोक्यर्थान्यतरोक्तिः ॥ अथाध्वर्युर्मे देहीत्यात्मामिवादि पदसामर्
र्थ्यारव्ये न लिंगे नाध्वर्यवसमाख्या बाधवदिहाप्यध्वर्यु कर्तृकग्रहणस्य हनमंत्रस्थेन गृह्णामीत्यनेन मेत्यनेन चात्मासिवा
दिपदसामर्थ्याख्येन लिंगेनाध्वर्युप्रयोज्यत्वावगतेर्याजमानसमाख्याबाधादाध्वर्यवसमाख्याया आदुग्रहादध्वर्युनियु
मपूर्वपक्षस्थैव न्यायस्य सूचनार्थं द्विविधं पूर्वपक्षोक्तिमात्रं स्वं सिद्धांतमाह तन्नेति। स्वामिनोऽपि प्रयोजककर्तृत्वात्तस्यो
ज्यत्वेनात्मासिधायिपदसामर्थ्याविरोधं मत्वा विकल्पपक्षोऽयुक्तः ॥ स्वामिनियमस्वपक्षं शंकते न वेति सिद्धांती निरस्य
ति उच्यत इति। मंत्रकार्यग्रहणस्य हविःपात्रार्थत्वान्यथानुपपत्त्या हि प्रयोगावगमाद्भिन्नविषयत्वेना विरोधोपपत्तेः ॥ स
मान्यसमाख्याया अपि बाधायोगेन्नयानिरस्य नितन्नेति। सिद्धांतमुपसंहरति तस्मादिति। अथाध्वर्युनियमवादी स्वाशयं शं
कते न वेति सिद्धांती निरस्यति उच्यत इति। मंत्रकार्यग्रहणस्य ग्रहणानुष्ठानालाभे मंत्रप्रयोगानर्थक्यं शंकते किं पुनरिति।
पदार्थानुष्ठानेऽपि पदार्थस्मृतिं विनानुष्ठानवैगुण्यात् कार्यस्य ऽनुष्ठानाशंकेसत्त्व स्मृत्यर्थत्वेन सार्थवत्त्वमाह उच्यत इति। पदा
र्थातिरेकप्रत्यवेक्षणस्यामंत्रकत्वदर्शनादिहापि मंत्रानाकांक्षामाशंक्याह तद्यथेति। ज्ञातवचनं नत्वविद्याविहितं

50

द्धि।द्धिराम्नातानामुत्सयत्वप्रयोजत्वोक्त्या मत्कदा म्नातेषपिक्रमा दिमं वेष्ठवावनष्क्रति सामर्थ्यादस्य यप्रयोजत्वाव
गतेर्ऽद्विस्थेषु प्रसंगादनंतरं तद्विशेषचिंता संगतिर्यजमानस्यचोद्देश्यत्वेनज्ञातत्वविशेषणायोगेपिवाजपेयेनाज्ञो
धिक्रियतेज्ञोवेति चिंतायांपुष्टलक्षणासंगतत्वेपिवाचनसमाख्यायालोकेध्यापनाख्यशिक्षणवाक्यप्रसिद्धेस्तदन्तस
रादयंवाचयतिशिक्षणार्थोध्यक्षस्यैवाधिकारात्तस्यवशिक्षणानर्हत्वेननाद्धिष्ठत्वसामर्थ्याख्याल्लिंगाद्उच्चारणसमर्थस्य
रणावतारणाख्यप्रयुक्त्यर्थइतियजमानांगत्वंतत्वाचनस्य रूपचिंताफलंवाक्यलक्षणप्रकरणसंगत्योःस्पष्टत्वाद्वाचयति
प्रयुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणंवोक्तिःसर्वस्मैक्रीडीहीत्युच्चारणलक्षणायाः कृत्स्नमवप्राशुच्चारणात्मिकायाः प्रयुक्तेरशं
प्रत्यशक्यत्वात्पूर्वपक्षायोगमाशंक्यशिक्षणार्थवाचयत्याशयेनोपपादयन्पूर्वपक्षमाहयवेति।माध्यकारीयोदाहरण
स्योपलक्षणार्थत्वंसूचनार्थोयवशब्दःस्वेडशब्देत्यनेनवाचयतेःशिक्षणार्थताध्यचिंता।स्वयमज्ञानियमेनपूर्वपक्षांतं
रमाहश्रुत्यथवेति।सिद्धांतमाहस्तनीति।ज्ञातेचवाचनमितिप्राकथितस्वावयवान्वयेनप्रतिज्ञास्वरणीया।कृतइत्यादि राम
लाघवेणहेतुपक्षस्यपूर्वशंकायलावेनाविडक्षकर्मकत्वेनाविधानाख्यापक्षपादाधिकरणवक्ष्यमाणहेतुःक्त्यर्थतयानहीति ५०

सूत्रावयवं व्याख्याय द्विजातीनां शूद्रवर्ज्जितानामर्हत्वात् सावात्स्य योगकाले शिक्षणेन शक्तिः। मंसवंनद्वितिसाध्येण शंक्य
निराकर्तुं सिद्धाध्ययनपुरुषाधिकारत्वात् तद्योगश्रुतीनामध्ययनाभावेऽपि कर्त्तव्यं द्वितीयावानाधिकरणोक्तस्य नेतीति
साध्यस्मारितत्वा याद्दृत्तनहीति स्वावयवारूढत्वस्य स्वनार्थेन त्या उत स्वं व्यतिरेकमुखेनोपपत्तिमाह नहीति। स्वस्वस्व
कामश्रुत्यनाक्षेपोपपादनार्थं कृतमित्यादि साधं व्याख्याति तमाह तत्र विति। स्वाध्यायविधिविहितस्याशिक्षणस्य कर्म सिद्धा
क्षेपेऽपि वाचनविधिविहितस्य कृष्णादिमंत्रशिक्षणस्य भाक्तरणिकत्वेनाक्षेपोऽवविष्यतीत्याशंक्य विशिष्टानुष्ठानं कृत्या
त्रस्या शेषवैदत्वेन कृष्णादिमंत्रमात्रस्य शिक्षितस्य वेदत्वात् स्वावाद्दृष्टात्मकानामेव वमंत्राणां स्वाध्यायविधिसामर्थ्यात् क
र्मांगत्वावगते निराकर्तुमाह नत्वेति। विद्वयस्वाध्यायमेवस्वस्वनेऽप्यद्दृत्तेरविद्वयस्तु प्रयुक्तस्यापि प्रहृत्यशक्तेः प्रयोजकस्यापा
रवैयर्थ्यप्रसंगात् स्वाध्यायतेऽप्यदर्थत्वायोगेन शिक्षणार्थं स्वावसायादविद्वद्विषय सद्विषयत्वं द्वितीयस्य सर्वपक्षवार्तिकोक्तं नि
राकर्तुमाह शक्यते वा वापीति। स्मृत्यर्थं बृंहणं तस्य चित्तस्य पपाठयित्रमस्य युक्तो स्मरणात् त्रयात् इत्युक्तेः पेपवत्स्मारणा
कत्वरूपस्य प्रयोजकत्वस्याववयत्यर्थं विद्वद्वी स्वाध्यायमात्रान् सतीक समर्पणमात्रात् स्मरति सिद्धेर्याज्ञिकेषु कृत्स्ना

च्चारणानर्थक्यप्रसंगात्तत्सार्थकतायैवाशिक्षणार्थत्वापत्तिमाशंक्य तत्रैष महःशंसारकत्वरूपं प्रयोजकत्वं प्रतीकशः सम
र्पणं ब्रूहीत्युच्चारणं वेति हेध्यायद्यापिलवतितथा पिक्तालिरिति व्याख्यात्वं वा विन्या द्वितीययाकृत्स्नशः स्मृति व्याख्यत्वावगतेः
न्कृत्स्नोच्चारणं च विना कार्त्स्न्येन व्याख्यश्शङ्केयाज्ञिकेष्टं कृत्स्नमंत्रोच्चारणानुष्ठानं युक्तमित्याह तद्वेति वाशब्दोऽपिशब्दार्थे
शिक्षणार्थत्वेन श्लोकशः समर्पणानर्थक्यार्थाऽखंडोक्तिः॥ कियतां पुनरित्यादि श्लोकेन स्वाध्यायप्रकृततानुपयोगाद्व्यु
51 कमाशंक्याविदुषानधिकारे पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश
तिस्मृते वैशेषिकेश्वाथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति स्वशास्त्रस्य धर्मव्याख्यार्थत्वोक्त्या स्वशास्त्राधीनधर्माधिकारोक्त्याप
ते श्च चतुर्दश विद्यास्थानाभ्यासेनैवायुः पर्यवसानप्रसंगाद्धर्मानुष्ठानापत्तिशंकां निराकर्तुं तदनपेक्षाधिकारनि
रूपणार्थं हृदतीत्याह कियतां पुनरिति वैशेषिकादिशास्त्रस्य धर्मानुष्ठानानुपयोगेनानपेक्षायामाज्ञानुंशक्यत्वान्नि ५२
रूपणानर्थक्यशंकानिरासार्थास्पष्टोक्तिः वेदोऽपि कृत्स्नो नापेक्ष्यते किंतु तद्वैशेषिकादिशास्त्रमित्यपि वस्तुतः स्तोकार्थया
वतो निसाध्यं व्याख्यातेनेति। स्वाध्यायविधिवशात्कृत्स्नवेदाध्ययनस्याधिकारोपयोगावगतिं नद्विति साध्येणाशंक्या

दृष्टार्थत्वापत्त्याशंकानिरासार्थंसूत्रमतइत्यादिनाथंप्यावृष्टेयद्यपीति।कृत्स्नाउपयोगेकृत्स्नाध्ययनानर्थक्यशंकानिरासा
र्थंसूत्रसर्वशतितात्पर्याशयमाहयद्विति।त्रिविधानांमध्येकाम्यनैमित्तिकानांयथासंभवकालत्वादित्याहन्यायोज्यं।ए
वंचसतियथाकृत्स्नाध्ययनोपपत्तिस्तथादर्शयतितत्रेति।नकेवलंवैगुण्यापत्तेःकर्म्मकालेध्यापनायोगः।किंतुकर्म्मवि
च्छेदप्रसक्तत्वादपीत्याहकर्मेति।उपयोगिमात्रानन्तर्यधिकारोहिकिरमर्थिकेत्याशंक्याहयदित्विति।व्याख्यातप्रश्नाशयान
तिक्रमादिदमुत्तरमयुक्तमाशंक्यातिशयोक्त्यार्थत्वेनोपपादयितुमाहएवंचसतीति।शरीरादिव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादक
वाक्यानांतर्हिकर्म्मज्ञानाउपयोगात्सगुणोपासनवाक्यवत्स्वास्फदस्यफलत्वाभावान्निर्गुणोपासनवाक्यवद्ब्रह्मवर्गफलत्वा
भावादनर्थकमध्ययनस्यादित्याशंक्याहयद्विति।याजमानेसमाख्यानात्कर्माणियाजमानंस्युः।उपावसृज्जनाधिश्रय
णावद्यातसमाहातांधिवापोपधानाधिश्रयणहरणोत्तिग्रहणसन्नहनासादनाख्यानांद्वादशानांकर्म्मणामाध्वर्यवस
माख्यातेकांडेप्रत्येकंयाजमानसमाख्यानेवद्वंद्वेनपाठाद्याम्नातमेवक्वउसयप्रयोज्यत्वापत्तेःपूर्वसिद्धांतमाहपक्षयोर्द्व
योरप्यसंभवशंकानिरासपूर्वंपूर्वपक्षमाहउभेवेति।गार्हपत्यसमीपस्थस्यवत्सोपावसर्जनार्थंगोसमीपंगत्वाउनरुरवाधि

प्रयणार्थंगार्हपत्यसमीपगमनेविहितापत्तेःपश्चात्पठितस्याप्यभिप्रयणस्यप्रागनुष्ठानसूचनायादितोक्ता।पठितोक्त्या
सूत्रेपाठहेतुकात्समाख्यानादित्यध्याहारः।सुवितःप्रतिष्ठायाइंद्रोकेईहश्रुतानिद्वादशकर्माणीत्येवंकर्मविशेषण
त्वेनयाथार्थ्यलक्षणसाधार्थ्यसूचनार्थंकर्मइंद्राणामितिकर्मधारयपक्षानिपातितस्यापिइंद्रशब्दस्यविशेषणत्वेनैवविवक्षि
52 तत्वयाकर्मप्राधान्यानपगमात्कर्मणांद्वादशत्वविशेषणतयातत्सापेक्षाणामपिइंद्रशब्देनकर्मधारयसमासाविरोधात्।उलयप्र सहध
योज्यमंत्रचिंतानंतरमुलयप्रयोज्यत्वहेतुद्यास्नानसद्भावेपिकर्मणांद्विरनुष्ठानानामानानाद्रुलयप्रयोज्यानांद्वादिस्थवात्सा
सांगिकसंगतिसूचनार्थोहस्तांतसूत्रेसुरितिक्रियापदविशेषणवाद्याजमानोक्तेरेकवचनांतत्वाविरोधः।यदुर्वातदर्थी
हिन्याथसर्वसमाख्यानं।अध्वर्युर्वेतिसाधैण्णाध्वर्युःकर्माण्येतानिकुर्यादाध्वर्यवसमाख्यानादेतत्कर्मार्थज्ञावगतेरितिद्वितीयां
तविपरिणतकर्मशब्दानुषंगकुर्यादित्यध्याहाराःस्यासूत्रस्यवार्द्धव्याख्यातेकांडद्वयेपठितानांकथमाध्वर्यवसमाख्यावधारणे
त्याशंकानिरासार्थमाध्वर्यवएवेतिसाधैण्याव्रचेअनुत्पन्नानामितिगुणार्थमपिश्रुतानांयाजमानसमाख्यापत्तिमाशंक्य ५२
कर्त्राकांक्षायांसत्यांसमाख्यायासंनियामकत्वाकार्यत्वावगत्याख्यानोत्पत्तिकालएवचकर्त्राकांक्षणात्समाख्ययाध्वर्युकर्त्र

कत्वेवगते द्वंद्वाख्यानकालेनाकांक्षितं कर्त्तारिंसत्यपि समाख्याननियच्छतीत्याह तत्त्वेति। तदर्थोत्थापकेषु परिक्रीत इतिला
घवपरिक्रयतादर्थ्योक्तेः कर्त्रकांक्षाहृत्त्वमाथर्व्वेकैतेतदर्थेषेत्युक्तं। पदार्थस्वरूपाणामध्वर्युकर्तृकत्वेपिसमस्यासक्रियाख्या
याहुंद्वतायायजमानकर्तृकत्वशंकानिरासार्थंतत्त्वेतिसार्थंव्याख्येषेत्येति। समस्याशीकरणोक्तिर्व्याख्यार्था समासन्नक
रणोक्तिः तत्रागगुणेतिसार्थंद्वंद्वतानुरोधेनस्वरूपस्यापियजमानकर्तृकत्वशंकोत्तरत्वेनव्याख्यानुमाह तत्त्वसमासत्वेति।
यत्समाख्यानंयजमानकर्तृत्वायोक्तंतदध्वर्युस्मारणेसमाख्यायायजमाननियामकत्वाद्ध्यायावगताध्वर्युकर्तृकत्वानुसा
रीत्येवंश्वेतान्तराईव्याख्यार्थेत्थादित्यादिसार्थेसंपादयितव्योक्तिःसंपादयेतिद्रष्टव्या दित्यनेनतदावष्टेइत्यस्मिन्नर्थेपिवमंग
कृत्यसंपाद्यत्वेनस्मारयितव्येत्येवंव्याख्यातेतिस्वरयितुमाह यजमानस्त्विति। अप्रवेद्रेवपकक्षेत। यत्त्वन्यायावगताध्वर्युकर्तृक
त्वस्यवपौत्रीयादिसमाख्यानंलवतितत्राध्वर्युरेवकर्त्तेत्येवमर्थत्वेनस्पष्टत्वात्तदंशत्वव्याख्यातं। विप्रतिषेधेकरणःसमवाय
विशेषादितरन्यायासंभवाद्यतो विशेषस्स्यात्। एकस्मिन्पदार्थेद्वयोःकर्त्रोःप्राप्तयोर्विरोधेकोयात्स्यादितिचिंतितेतत्द्वैपरीत्येनैक
स्यकर्तुर्द्वयोर्मंत्रयोःप्राप्तयोर्विरोधेतुद्विस्थकोयात्स्यादितिचिंतायाःप्रासंगिकींसंगतिंस्पष्टत्वादनुक्त्वापरिवीरसिपरित्वा।

दैवी विशो ह्ययं तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या इति करणमंत्रः ॥ युवा सुवासाः परिवीत आगात् स उ श्रेयान् भवति जा-
यमानः । तं धीरासः कवय उन्नयंति स्वाध्यो मनसा देवयंत इति क्रियमाणानुवादिनश्चकं उपायिनामयने यो होता सोध्वर्युः स
53 पोता य उद्गाता स नेष्टा सोच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्ता यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुद्यः प्रतिप्रस्था-
ता सोग्नीत् य उन्नेता स गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इत्यत्विक्समासाम्नानादेकप्रयोज्यत्वेपि करणस्य परिव्याणसावीनत्वादि-
तरस्य तु परिव्याणसमकालत्वाद विरोधोपपत्तेः संदेह विषयत्वोपपादनार्थं विप्रतिषेधशब्दोक्त विरोधोपपादनार्थं कः पुन
रितिलाघमप्युक्तमाशंक्योपपादयन्संदेहमाह परिवीरीति । सत्वेवरणात्वेन होत्रादिशब्दानां कर्म्ममात्र निमित्तत्वादिह
वानेक कर्मकारित्वाद्धोतुरसिद्धत्वेनाध्वर्यवकर्तृत्वतया विध्ययोगेन होत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्व विध्यवगतेरविशेषादनि-
यमेन साध्योक्तं तावत्सर्वपक्षमाह तत्रेति । यद्यप्यन्यद्धोत्रं स्या होतारस्तु हि स्याध्वर्यव विध्यवगतेः स्व यं सर्वपक्षांतरमाह यद्वेति
हौत्रस्य होत्रनंगस्यापि होतृशब्दार्थ विशेषणत्वाद्धर्म्मित्वात् किः । स्वेनेण सिद्धांतमाह इतीति । इत्यंतरकृतसमवाय विशेषत्वात् स्वा-
त्यागेन साध्यकृतो न्यथा व्याख्याहेतत्त्वे तां हृष यितृप्रपन्नाय स्यानि । तत्रेति । कर्म्मादौ प्रवृत्तत्वाकारणादेव स्मृति सिद्धेः क्रियमाणव राम ५३

रिष्याणां तु वादिनः सन्निपत्योपकारित्वायोगेनारूफपगम्यमानमध्याराडुपकारित्वाद्धि प्रकर्षाख्यं बहिरंगत्वं न दौ
र्बल्ये कारणमित्येवं दूषयति नाहीति। प्रधानद्वारांगेषु कर्तृप्राप्तौ क्रियमाणां तु वादिनः प्रधानपरिष्याणविप्रकर्षाद्दौर्बल्यं
५२ स्यात्। इह तु प्राप्त्यपेक्षान्यत्रे प्राप्त्यपेक्षाख्यो विशेषो विनैव प्रधाने परिष्याणेन दंगे वकरणे ध्वयोः क्रियमाणां त्ववादिनियहो ऽत्रः
प्रकृतौ समाख्यया विकृतिषु वावादकेन प्राप्तेर्न बलाबले विशेषः स्यादित्यर्थः। यावांगगुणविरोधन्यायाद्बहिरंगस्य बा
धितात् हि त्वं नरकारे तु क्तामाध्यतु केत्याह न वेति तस्मादंगगुणविरोधे वतादर्थ्यादिति बाध्यत इति टुप्टीकादर्शनात्परोक्ता
नास्य न्यायस्य गष्यते। संनिपत्याराडुपकारित्वकृत एव न हि विशेषो स्वित्याशंक्याह नवसंनिपातित्वेनेति। एकस्याष्टपशुपुरो
डाशयागादिक्रियायाः संनिपत्योपकारित्वसंलवेनपेक्षितानेकाहष्टकल्पनापादकस्याराडुपकारत्वस्याश्रुक्तौ तवदौर्बल्य
मिष्टं क्रियमाणां तु वाद्यद्वारणक्रियायाश्च करणे वारणक्रियातोप्यवानन्तसवनीत्याशयः। करणेन वस्तुतो ऽनुतायाम
पियावत्समाविस्मृत्यविच्छेदस्यापेक्षितत्वात् क्रियमाणां तु वादिनाकरणा द्वाराडुपकारिताष्यष्याम्नीत्याह नवायामिति। मृदुउ
क्यर्थी नीवशब्दः। कीदृक्संस्कार इत्यपेक्षायां स्मृत्यविच्छेदरूपते ऽंश्तलक्षणार्थयात्तनीयायोक्ता दृष्टादृष्टसंस्कारकृत विशे

वा
षशंकानिरासार्थं दृष्टांतोक्तिः॥ यतो ह्यावत्रेतिमाघ्रोक्तैवसमयविशेषव्यापारविशेषयुक्तेत्याह तस्मादिति॥ द्वयोरथ्येकक
र्तृत्वव्ययस्यैव तद्धाकार्यत्वात्तत्यत्त्वं मत्वाह कृतिकथमिति॥ होत्र्यध्वर्युशह्वयोर्द्वयोरपिकार्यापत्त्याहोत्राध्वर्युत्वकारिपरत्वा
ज्ञानेनतापत्तेर्हेतैत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्वविद्वायोगाद्धोताध्वर्यवकारीत्यादिवाक्यार्थावगमेनाध्वर्युवात्वयस्यैवप्रत्ययतत्त्वं
नेतरस्येत्युत्तरमाह एषाहीति॥ श्लोकं पूर्वपक्षं दूषणायाथवलाषते यद्विति॥ होत्रध्वसिद्धिहेतुरूपक्ष्याध्वर्यवविधानेऽपूर्वपाक्षिकोऽन्ते
पितस्मिन्निरस्तेयदिकश्चित्सिद्धान्त्यादिमतमाध्वर्यवोद्देशेनहोतृत्वविधिमत्स्यपेत्यापिक्रियमाणत्ववादिप्रयोगविनाहोतृत्व
सिद्धेर्होतृशब्दवाक्यार्थापत्त्याहोत्रकारिपरमाश्रित्यहोत्रसद्देश्याध्वर्युविध्यत्क्षपगमेनहोत्राव्ययस्यैवप्रत्यत्त्वात्तत्क्रियम
णत्ववाद्यत्यागंशंकेतेतमपिनिराकर्तुं द्वेधाविकल्प्यदूषयति सबंधेतेति॥ सर्वहौत्रप्रयोगकृतेपिहोतृत्वे क्रियमाणत्ववाद्य
त्यागापत्तावपिपदार्थानां प्रत्येकमत्वश्यत्वेनप्रत्येकमेवहोतृकार्यत्वाद्धोतृशब्दार्थविशेषणत्वोपपत्तेः॥ सर्वहौत्रप्रयोगा
नपेक्षत्वात्क्रियमाणत्ववादिप्रयोगमात्रकृतमेवेत्युक्तं॥ आद्यकल्पायोगमुपपादयति॥ होतानावदिति॥ द्वितीयायोगमुपपा
दयति॥ नचेति॥ तृतीयायोगंसिद्धान्तिमतोद्देश्योपादेयोपपादनद्वारातावदुपपादयति तत्रापीति॥ होतुरपिहोत्रद्वाराप्रयोज

नववेपि साक्षात्प्रयोजनवत्त्वाभावादध्वर्युकर्मैव चोद्दिश्य होता विधीयत इत्यर्थः॥ प्रयोजनीकारः नन्वेवमुद्देशोद्देश एवस्यादे
शकालवत्त्वगुणत्वायोगात्साधारण्यावगतेराध्वर्यवं प्रति होतृगुणतयोपादेयत्वेन तदविरोधिविशेषणमात्रयुक्तस्याध्वर्यवाद्धयो
चित्याक्रियमाणत्ववादित्यागोपपत्तेः॥ सिद्धान्तसिद्धिमाह प्रधानं चेति। आध्वर्यवविधिपक्षेपि तर्हि तथैवाक्रियमाणत्ववादि
त्यागोपपत्तेस्तद्विरामानर्थक्यमाशङ्क्य तस्मिन्पक्षे हेतुः॥ प्राधान्यात्तद्धर्माविरोधेनैवाध्वर्यवप्रत्ययः॥ करणाविरोधिनः क्रिय
माणत्ववादिनस्त्यागायोगमाह यदि चेति। होतुद्देशेन वाध्वर्यवविधानादाध्वर्यवस्य होतृसंस्कारत्वापत्तेस्तस्य प्रकृतावत्त
त्वेनायुक्तत्वान्नायं पक्षो युक्त इति साक्षाद्वितीयकल्पायोगमाह ग्रहकेति। ग्रहकस्वर्गपक्षदूषणार्थस्य कल्पद्वयानिरा
सस्य तात्पर्याद्भस्वर्गपक्षदूषणेऽप्युपयोगसाम्यस्य वचनार्थं यदस्मात्सिद्धाध्वर्यवोद्देशेन होतृविधिरुपपन्नान्तरं यदाध्वर्यवं तस्य यो
होतासकर्तृत्वेन तदुपादेयस्यापि होतुः स्वकर्मानुपलक्षितस्याध्वर्यवं प्रत्युपादेयत्वायोगापत्तेरुपलक्षणार्थत्वेन यद्वद्भावयो
पपत्तिरिमत्वाङ्गीकृतं तदस्मादेव हेतोरित्याह इतीति। इति करणो हेत्वर्थः॥ लाघ्योक्तासमवायविशेषस्यास्त्वानुपसंहरति त
स्मादिति। प्रधानं चैवंजातीयके इति वार्त्तिककृतयाध्वर्यवप्राधान्योक्त्या प्राधान्याशयत्वेपि समवायविशेषो क्रियतेत्व्या

55

नासवतीति सूचनार्थं प्रधानं चेत्युक्तं । समवायविशेषेप्य विरोधाद्बाधायोगं शंकते नन्वेवेति । प्रश्नपूर्वमविरोधमुपपादयति । लोके
घ्यास्येकारणस्यहीति । मंत्राणां करणार्थत्वान्मंत्रांते न कर्मादिसंनिपातः । तस्मात्सर्वस्य वचनार्थत्वादिति द्वादशाधिकरणसूत्रस्य
मध्यमावयवः पठितः । परिव्याणकारकस्य रशनाख्यस्योपादानलक्षणाद्व्यापारणात्प्रभृति परिव्याणसमाप्तिपर्यंतं क्रियमाणा
नुवादिकालत्वात्करणस्य वेलास्वेदेः प्रत्यक्स्थितां रशनामादाय प्राक्स्थितस्य यूपसमीपगमनोत्तरकालपरिव्याणप्राक्कालवे
न क्रियमाणानुवादिकालांतः प्रयोज्यत्वाद्विरोधपरिहाराशंके निरस्यति नन्वेतदिति । रशनादानस्य यूपसमीपगमनस्य वा
परिव्याणत्वाभावात्तत्प्रभृति परिव्याणस्याक्रियमाणत्वायोगमाशंक्य संकल्पेन क्रियारंभोपलक्षणात्तंडुलविक्लेदनाख्यपा
कसंकल्पपूर्वकत्वात्पाकस्य ज्वालनादेः पाकत्ववृत्त्या रिवेष्टनाख्यपरिव्याणसंकल्पपूर्वकत्वाद्रशनादानादेः परिव्याणत्वोक्तेः
संकल्पादेरित्यत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा सकल्पपूर्वकत्वं कारकप्रवलनस्योक्तं रशनादानमात्रविषयसंकल्पपूर्वकं
रशनादानं परिव्याणविषयसंकल्पपूर्वकमित्याशंक्य पदार्थविषयत्वात्संकल्पस्य रशनादानादेः परिव्याणसंकल्पपूर्वक राम
त्वाद्वर्तत इत्युक्तं । रशनादानात्प्रभृति परिव्याणस्याक्रियमाणत्वे तत्प्रथाकारणप्रयोगादविरोधं शंकते एवमपीति । परि ५५

वीशद्दस्यादानोक्तावसिशद्दस्यवासन्निहितद्रूपोक्तावशङ्केरशनादानत्वात्याक्रयोगायोगेननिरस्यतितन्वेति।संकल्प
प्रकाशनाशङ्किहेशंनोयोक्तारशनादानादेःश्चासंच्योणप्रकाशनेपिपरिद्यागोपक्रमात्मकत्वेनतदवयवत्वान्नाङ्गत्वे
णप्रकाशनेोपपत्तिमाशंक्यप्रदानोपक्रमत्वेनावदानादेस्तद्वयवत्वेपिप्रदार्थेनयाज्यादिनेवपरिद्याणार्थेनकरणेनत
दुपक्रमार्थत्वान्नरवयवत्वेनोपचरितस्या।पिरशनादानादेर्वस्तुतःक्रियान्तरत्वात्प्रकाशनंनोयोगोक्तयेवयवस्तुतरशनादाना
दिक्रियामात्ररूपेणप्रहणमपिपरिद्याणंप्रकाशयितुंपरिवीशद्दोनशक्नोतीत्युक्तं।कदातर्हिप्रयोजपइत्यपेक्षायामाहत
स्मादिति।रूपसमीपस्थानानंतरंकरणप्रयोगेपिरशनादानपरिद्याणप्रेषमंत्रोच्चारणनास्तिपरिमितस्यप्रदेशपरिद्याणा
कर्मणःक्रियमाणत्ववादिनाद्यास्यशङ्केःतदेकदेशेप्रयोजत्वावगमात्कस्मिन्नेकदेशेप्रयोज्यइत्यपेक्षायांपरिवेष्टनारंस
प्रावीनस्यरशनादानादेःपरिद्यालैकदेशस्यकरणेनविरोधात्परिवेष्टनारंसप्रभृतोपरिद्याणैकदेशेक्रियमाणत्ववादिप्रयो
गेणविरोधंशंकतेनचेति।परिवेष्टनारंसप्रभृतोपरिद्याणैकदेशेक्रियमाणत्ववादिप्रयोगात्स्फपगमेपिक्रियमाणत्ववादिष्वे
षानंतरंकरणपाठाकरणास्यपरिवेष्टनारंसकालतायानिर्ज्ञातत्वान्नस्यायाविरूपसमीपरशनाधारणकालेपाठक्रमात्प्रयो
४र्थतत्समीपरशनाधारणेत्रिःपर्यावर्तननिष्टपर्यन्तंग्रंथिकरणसमर्थत्वेनदीर्घकालस्यपरिद्याणा ४

ज्यतयावगते नप्रैषमंत्रेण प्रैषणसामर्थ्यात्क्रियमाणानुवादिनः करणे नसह योगपद्यप्रसंगो निरस्यति कथमिति। करणस्य
मंत्रांतेन कर्म्मादिसंनिपात इति न्यायेन ज्ञातकालस्याज्ञातकालेन प्रैषेण कालज्ञापनानुपपत्तेः करणकाले नैव प्रैषकालस्य
ज्ञेयत्वात्करणेन सह तस्य योगपद्यान्नैव करणे क्रियमाणानुवादीव प्रैषसामर्थ्याद्योगपद्यप्राप्त्यर्थेन इति। तत्रैवं च शब्द
त्वयास्फ्यपगमेनोक्ते प्रैषस्याज्ञातकालत्वात्क्रियमाणानुवादिकालज्ञापनाशंकिमाशंक्य प्रैषकालज्ञापनार्थी पाठक्रमोऽनि
त्येवं व्याख्येयं रशनादानस्य परिव्याणादिवेर्थसिशब्दयुक्तस्य करणत्वात्संनिहितस्य पोन्यशंकेः स्फ्यसमीपगमनोत्तरकालं
प्रयोज्यत्वावगतेः शाकृद्धीतस्य परिव्ययस्य रशनादानानंतरं स्फ्यस्य समीपगमनकाले प्रयोज्यत्वावगतेस्तत्कालप्रयुक्तेन प्रैषेण
क्रियमाणानुवादिनोऽनुष्ठापितस्य प्रैषस्य स्वेनानुवचनोत्तरत्वेनाविश्वप्रथमामनवाहविरुक्तमामिति विधानाद्विरावृत्ते दीर्घ
त्वात्समासिपर्यंत परिव्याणकालावरोधशंकेः सदेकदेशे प्रयोज्यतायां प्रमाणाभावेन तस्याविस्फ्यसमीपगमनानंतरमेव
प्रयोज्यत्वावगमान्नैकदेशच्छेदेना विरोधोपपत्तिरित्याह नवेति स्फ्यसमीपगमनानंतरं क्रियमाणानुवादिप्रयोगास्फ्यगमे राम
तस्मिन्काले परिव्याणस्य वर्त्तमानत्वस्यावश्यास्फ्यगमनीयत्वात्तेतः शाक्यकरणप्रयोगापत्तेरविरोधोपपत्तिमाशंक्य रशनादा ५६

56

नात्यन्तविर्त्तमानत्वे सत्यपि संनिहितस्वरूपोत्पत्तिशक्तेरुपगमनानंतरं करणत्वयोग्यत्वोक्तेः परिग्रहाणकालांतरासेः करणाप
त्यपत्तिः करणक्रियमाणत्ववादिनोऽप्राप्तस्याथैककालत्वस्यैककर्तृत्वेन कर्त्तृमंत्रोच्चारणक्रिययोर्द्धर्मधर्म्यपृथग्भावात्मकसामा
तरंगवाद्बलीयसा बाधाद्विरोधोपपत्तिरिति शंकते नन्विति। परमतेन तावद्वाक्यस्यैककर्तृकत्वविषयत्वमभ्युपेत्यैव करण
त्वशक्त्यायोगे सिद्धत्वशक्त्याबाध्यात्संनिहितरूपात्यत्वात्तत्ययोगे करणशक्त्याबाध्यात्प्रत्युक्षेयत्त्वात् क्रियमाणत्ववादिनस्तु
कालांतरत्वयोगे क्रियमाणत्ववादि शक्त्याबाध्याद्दृश्यमानत्वादर्थात् प्रकृत्या वद्ध्या लिंगविरोधेन योगपद्यबाधायोगा
न्निरस्यति तत्वेति। सामानाधिकरण्यप्रत्यलिंगस्यैव बाधांशं शंकते नन्विति। सामानाधिकरण्यप्रतिपादकलावाल्लिंगबाधायो
गेन निरस्यति बाध्येतेति। सामानाधिकरण्यगम्यस्यावयस्यातुल्याधिकरणेवाक्यीयत्वादिसिधानाद्वाक्यवत्तावदुपपादयति नहीति।
लक्षणाहेतुकं विप्रकर्षं उपपादयति तत्रापि चेति। लिंगवतो मंत्रयोर्विहृतावपायाद्बोदकं विनाशस्यलावाल्लिंगेनैककाल्य
प्राप्तस्य उपपन्नत्वे वाक्यीयस्याथैककर्तृकत्वस्य बलीयस्त्वोपपत्तिरिति शंकते मन्विति। मंत्रस्वरूपप्राप्त्यैव चोदकापेक्षत्वेऽपि सिधानशक्त्या
त्मकस्य लिंगस्यातिदेशिकस्याथौपदेशिकलिंगेन सहप्रत्यक्षत्वेना विशिष्टतया चोदकानपेक्षत्वात्स्वरूपप्राप्त्यैव चोदका

पेक्षणस्य लिंगवाक्ययोर्द्वयोरप्यविशिष्टत्वाल्लिंगस्य वाक्यस्य वा बाधकत्वोपपत्त्याशयेन निरस्यति उच्यत इति मंत्रद्वयस्थले
गिकैककाल्यप्राप्त्यैकांतिकतयाऽप्रत्यक्षवाक्यविशिष्टैककर्तृकत्वेन सह विरोधित्वाच्चोदकेनानुमानिकेन प्राप्त्यसिद्धे
नुपपत्तेर्लिंगनैककाल्यप्राप्त्ययोगशंकते स्यादिति। एककालैक्यमेवं लिंगेन वाक्यं बाध्येतेत्येवंशङ्कार्थः। लैंगिकैकका
ल्यप्राप्तेः प्राग्विरोधानापत्तेश्चोदकनिरोधायोगशंकां निराकर्तुमाह यद्यपीति। यद्याच्छादनप्रवृत्तौ वर्षस्यैवानागतस्या
पि विरोधस्य निरोधहेतुतानुक्तेत्याशयः। वैतनप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थत्वाद्वक्ष्यमानस्यापि वानिष्टस्य व्याकुली
भावापादकत्वेन परिहार्यत्वाद्विघ्नवृष्टिलयशंकाहेतोः प्रवृत्तेः प्राप्तत्वेनानिष्टवृष्टिलयपरिहारसाधनत्वाच्छादनप्र
वृत्तेर्हेतोर्वृष्टिलयशंकाया दृष्टेरनागतत्वेऽपि सद्भावात्प्रवृत्तेर्निर्दुष्टत्वाद्विशेषस्यप्रत्युक्तसद्भावेन बाधहेतुत्वाभावानागतस्य हे
तुतानुक्तेत्याशयेन निरस्यति उच्यत इति। क्रियमाणत्ववादिनश्चोदकेनैव होमप्राप्तेः करणमात्रस्यैवाहवाक्यं होमव
त्वयाविधाने द्वयोः समानकर्तृकत्वस्यैतद्वाक्याविधेयत्वाद्बालीयस्त्वोद्भावनानर्थिकेति तावत्स्वमतेन विरोधासत्त्वाद्वाक्या ५७
परिहारापातनिकार्थमाह यदीति। अत्र तत्प्राप्यबाधकत्वात्स्वपगमे करणविरोधिनः क्रियमाणत्ववादिनो होमविधयबाध

नंस्यान्न त्वसमाख्यागम्यहो न त्वयुक्ततत्वाद्याकोनसमाख्याबाधात्मकतयास्तु करमेवेत्याह तेनेति। बाधस्यहो नत्वयाबाधे
स्यवाक्यबाधसमाख्याकृतत्वाद्याबस्यसमाख्याकृतत्वोपपत्तेः क्रियमाणानुवादिनश्चहो न त्वयबाधेसतिवाक्याद्याक्रिय
माणानुवादिविषयत्वाभावेनतस्यकरणेकत्वाल्पविषयेणलिंगेनसहसिद्धविषयतया विरोधाभावाल्लिंगवाक्ययोर्बाध्य
बाधकत्वं विनैवसिद्धान्तसिद्धिरितिस्वमतेन नत्वत्रयुगपत्कालत्वं बाधस्यामेककर्तृकत्वं चेत्यादिवार्त्तिकोक्तांशङ्कांनिराकर्तु
माह एवं चेति। लिंगेनवाक्यबाधात्तु तच्छंकानिरासेहो बाधयविान्न यवाधापत्तेरनिष्टत्वं यथा प्रकृतिप्रयोगप्रसंगात्तत्पूर्वपक्ष
रिहारोयुक्त इत्याह यथावितिः। सिद्धान्तमुपसंहरति तस्मादिति। क्रियमाणानुवादिनः कः प्रयुंजीतेत्याशंकोत्तरत्वेनद्विजा
मध्येयस्यतु रथ्यप्रत्यासन्नत्यारथ्याहप्रत्यासन्नस्यचकर्म्मणिच्याप्तेनैवायस्याच्याप्तत्वाख्योविशेषः सप्रयुंजीतेत्येव मितरमि
तिस्त्वोत्तराईच्या रथ्यार्थमथेत्यादिना प्रकृडपायिनामयनेद्धावाकीयाख्याया हो त्रायाउज्जातृकार्यं चाद्धावसौ वीर्याख्याया।
श्रप्रसौत्र कार्यत्वादछावाकयाजकृतदभावेनमैत्रावरुणप्रतिरिक्तहोतृरूपाभावात्प्रकृतोपयोगात्तदुपपत्तेन्यायप्रद
र्शनमात्रार्थत्वाडपेक्षितं॥ ॥चैवेष्टयपवाधिकारात्तात्पायपरिवीयमाणायाउद्गाहीतिवाक्यं यर्थविध्यप्रेषस्य कुडपायिना

मयने ह्येतत्प्रयोज्यत्वादितरं शेषार्थं क्रियमाणं तत्वादिनमन्यः प्रयुंजीयादित्येवं सर्वाधिकरणशेषस्ते नैवानेन सूत्रेणो
दाहरणांतरेषु विषयव्याप्तये धिकरणांतरकरणेनानंतरसंगतिं लिंगसमाख्याविरोधाविरोधचिंतात्मकतयावश्यकरणसं
58 गतिं लोटः प्राप्तकालार्थत्वसंदेहं तत्संदेहहेतुं स्पष्टत्वादत्त्वेकैकं एवशेषशेषार्थयोः कर्त्रेति सर्वपत्नीं शेषस्य परविषयत्वव्याप्सा
मर्थ्यात्त्पलिंगविरोधेन समाख्यायो लयनं वा बहुषु विनियोगायोगाद्युक्तमाशंक्य प्राप्तकालत्वोक्तिर्नत्तणयाशेषोन्यात्त्वि
त्नितातकालानुष्ठानं च शेषार्थोक्तेति सर्वयित्वे वृत्त्याम इत्यंतं सर्वपत्नीलाघवव्याचष्टे प्रैषेति । उच्यत इत्यादिग्नात्मनः शेषा
यो गेशंकिनेत्याशयं प्रकरयित्वं सर्वपत्नीहेत्यर्थः । आहेति शंकालाघवंव्याचष्टे प्रैषेति । उच्यत इत्यादिपरिहारस्ताघवमुपपा
दयित्तुमाह पत्निति । ३ प्रषेत्रायुद्धेन मित्यादि द्विवद्वेतनायामपि क्रियायां वेतनावड पद्मारेणोक्तत्येमध्यमोपपत्तिं स्वयमा
ह । क्रियैवेति । न केवलमहृष्टार्थत्वापत्तेः कर्तुः प्राप्तकालत्वं न वाच्यं किंतु साक्षात्त्वापत्तेः श्रोतत्व्यासादनं कर्तुमित्याह
व्याहारैवात प्राप्तः कालः सत्वपोत्न्यासादनकर्तुमिति कर्तृक्रियाविशिष्टकालाख्यार्थप्राप्तत्वोक्तेः क्रियामात्रविशि राम
ष्टकालप्राप्तत्वोक्त्यावाल्पविधिसंलवेवद्धविधानस्यान्याय्यत्वाज्जैरवारव्यवाक्यसंदापत्तेरपीत्याह यदि वेति । प्रशाहेनपा ५८

सर्वोक्तेरिष्टासामान्यवाचिनो विशेषणशब्देनोक्तिविषयेष्टाविशेषलक्षणाद्वारात्तद्विषयोक्तिलक्षणात्साम्यवोक्त्यर्थाश्रेषणो
क्तिश्च प्राप्तकालार्थत्वोपपादनमुपसंहरन्ति तस्मादपीति। शेषार्थत्वास्फपगमेन स्वयं शेषोद्यानर्थ्वपक्षमाह अथापीति। सर्वपक्षोप
संहारमर्थवंहस्वं योजयन्सिद्धांतमाह इतीति। आहेति सर्वपक्षाशयानुवलाषणलार्थं व्याचष्टे यावितीति। उच्यत इति परिहारस्ताष्टे
ण प्राप्तकालार्थत्वायोगश्चोक्तस्य शेषान्निसर्गप्राप्तकाले विधितिस्मृतेः कालप्राप्तवस्थापि वाक्यञ्जा विशेषादयुक्तत्वमाशंक्यो
पपादनार्थं तिष्ठामितिलार्थं मध्यमपुरुषसामर्थ्यात्मके न लिंगेन समारब्धाबाधोक्त्यर्थत्वे न ख्या रख्यातमाह तावदिति। क्रियाया एव
चेतनावेडपचारेणोक्तत्वैमध्यमपुरुषेणोक्तत्यर्थश्चोक्तेः क्रियैव चोद्यत इति सर्वपक्षत्वान्निकोक्तत्वात्प्राप्तकालतया लिंगविरो
धपरिहारमाशंक्य युष्मदर्थस्यापक्षत्वत्यर्थान्तरकं प्रत्ययार्थं प्रति विषयतया मध्यमपुरुषार्थत्वात्स्वकर्तृत्वां क्रियामपि प्रति
विषयत्वावगतेर्विषयविषयिच्छ्र्य चलेदाक्षिपन्नचान्नशब्दांतराद्वक्तायाः क्रियायाः युष्मदर्थतावक्तुंशक्येत्याह नचेति। प्र
क्त सूक्तायां अपि क्रियायाः प्रत्ययार्थप्राप्तकालतानुरंजकत्वाविवक्षया युष्मदर्थत्वमात्रविवक्षा शक्यावधारये तु नयस्य शब्देन
सिद्धरवीकरणाशक्तेः सन्निहितासिद्धरवीकरणयुष्मदर्थे वाक्यादृष्टार्थत्वापत्तेः क्रियाप्राप्तकालत्वप्रकाशने यदृष्टार्थ

पत्तिसक्तत्वेत्याह यद्यपीति क्रियास्तित्वखीकरणकल्पनायामिव चात्मनः शरीरशरीरद्रूपेणावस्थानतद्रूपेण वा भेदक-
प्प ल्पनायामेवहेत्वर्थत्वापत्तेस्तदाश्रयणे न प्रेषप्रेषकत्वद्युपदेशास्फपगमो न युक्त इत्याह तथेति लिंगविनियोज्यानां च मंत्रा-
णां उरव्यार्थाभिधानकार्यत्वद्युगौणस्त्वाधिकरणोक्तितत्वादचेतनायाः क्रियायाश्चेतनावदुपचारे चात्मनो भेदकल्पने
च गौणत्वावश्यंभावापत्तेः पक्षद्वयमप्येतदयुक्तमित्याह गौणत्वा चेति। ततश्च क्रियाप्रासकाल इतीको मध्यमपुरुषानोज-
59 स्य प्रसंगाभावः प्रासकालार्थत्वास्फपगमेपि कर्तुः प्रासकालत्वोक्तेरस्फपगमनीयत्वात् सिद्धान्तसिद्धिरित्याह तदस्वेति।
भेदाद् वाक्यपृक्ते युष्मदर्थस्याविवक्षितत्वद्योतकत्वात् न ह्येनं लोटः प्रैषार्थत्वावधारणायोगमाशंक्याह नवेति। युष्मदर्थविशिष्ट-
क्रियार्थप्रेषणाद्यः प्रैषार्थत्वपक्षे वाक्यभेदः शंक्यते स न युक्तः यस्माद्युष्मदर्थाविवक्षायामपि प्रेक्षणी शद्धोपादानात्प्रे-
क्षणी विशिष्टताप्रैषविषयस्य क्रियाद्रूपप्रैषार्थस्यास्फपगन्तव्या ततश्चास्वयपक्षसाम्यादेकस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः शंकनीय
इत्यर्थः पक्षद्वयसाम्योक्त्यर्थं चावश्यं किं हि शद्धार्थैश्च शद्धैः प्रेक्षणी विशिष्टत्वद्योतयपक्षेपि साम्येपि युष्मदर्थविशि-
ष्टत्वनिमित्तस्य गौरवस्य लक्षणाद्यवाक्यभेदस्य युष्मदर्थविवक्षायामसाधारणमाशंक्य क्रियायुष्मदर्थादीनामर्थानां ५९

हणकालेकृत्स्नस्यपशोर्देवतायैसंकल्पितत्वादपिप्रदानकालेहृदयादिमात्रत्यागसंकल्पवद्ग्रहणकालेसर्वशेषस्याहृत्यमा
णत्वेनग्रहणकालीनसंकल्पानर्हत्वात्तत्रनरस्फत्रीतमात्रसंकल्पोपिप्रदानकालेकृत्स्नसंकल्पाविरोधात्केशेननिष्ठुपुनर
स्फत्रीतमात्रत्यागरूपःसंकल्पोनयुक्तइत्याशंक्याहनवप्रदानेति।ग्रहणकालेदेवतोद्देशेनेदंत्यजामीतिसंकल्पितस्यैवप्र
दानकालेदेवताद्वयापादनायेदंनममेतित्यागरूपःसंकल्पोनयुक्तस्वरूपविषयःसंकल्पोस्मिन्सर्वशेषस्यैकस्यैदेवतायैसं
कल्पितस्यत्यक्तत्यागायोगेनवचनंविनासर्वदेवतातोपक्षत्यान्यस्यैसंकल्पयितुमशक्यत्वात्कृत्स्नसंकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः॥ए
तदेवोपसंहरतितस्मादिति।त्यागरूपस्यमानसस्यसंकल्पस्ययजिवाच्यतयातावार्थाधिकरणोक्तस्यप्रदानतायाःप्रसिद्ध फाली
त्वात्कृत्स्नसंकल्पनिरासपरत्वेनव्याख्येयं।यादेवतायासोक्तव्यप्रतिगृहीतत्वात्तावेपिसोमाययजतइत्यादिषुसंप्रदानत्वव्यवहारसि
द्ध्यर्थमनिकरारणारव्याउमननव्यापारास्फपगमात्संहृष्टेवविविच्यानुमननाशंके।सर्वशेषस्यदेवतांतरोद्देशेनात्यागात्त्वेपि
देवतांतरैरेकपात्रस्यकृत्स्नसोमानुमननावगमात्सर्वदेवतातोपनीतस्यसर्वदेवतांतरैरात्मीयत्वेनानुमंतुमशक्यत्वात्सर्वदेव
तातोपनयोसविष्यतीत्याशंक्याहयद्यपितावदिति।उरव्यसोक्तव्यस्यनवमेनिषेत्स्यमानत्वेनानाशंकनीयत्वादनिराकरणेवा

व्यापारात्मकत्वादनन्तरं चेष्टेयेऽङ्गीतेति कर्तव्यपदेशायोगापत्तेः रूपं पुरुषार्थाधिकरणवार्तिकोक्तं निराधिकरणपादितः स्वीय
वाठमननव्यापारोऽभिनालक्षितः। देवतायाः सोक्तत्वादिवदमंत्रत्वेऽपि प्रमाणतावाद्यद्यपि शास्त्रोक्तास्तूपेत्यवादतोऽपि द्विः
अनयनोपसंहारार्थत्वमादिति साध्यं सर्वशेषस्य देवतान्तरावृत्ति चेन्नासंकल्प्य ययो किंचित्प्रक्षेपस्यावर्जनीयतया निराकर्तुम
शक्यत्वादग्निः स्वाहा वैदेवा इत्याद्यर्थवादालोचनया यागो प्रक्षेपस्य देवतान्तराव्ययापादकत्वप्रतीतेर्देवतान्तराव्ययेन सर्वदेव
60 तातोपनयावश्यंतावादयुक्तमाशंक्योपपादयितुं तेनेति देवतोद्देशेन त्यागं विनानायौ प्रक्षेपमात्राद्देवताव्ययापत्तेरित्याद्य
या। नांतरीयकतया सद्यमाणस्यापि सर्वशेषस्य प्रष्टावसरेण लक्षणेन प्रतिपाद्यत्वायोगात्प्रतिपत्त्यर्थ एव व लक्षणे मंत्रोपे लक्षण
त्सर्वदेवतोपलक्षणं न युक्तमित्याशंक्य पुनरत्स्फनेष्यमाणसोमसंस्कारार्थहोमानन्तरं ध्रियमाणस्य सर्वशेषस्य पुनरत्स्फनीतलक्ष
णकालएव लक्षणावसरात्प्रतिपत्त्यर्थत्वाविरोधस्सूचनार्थं सूच्यते चेति साध्यं व्याचक्षाणो त इत्यधिकरणार्थोपसंहारस्साध्यं व्याव
ष्टे। यद्यपीति। तत्र चेति साध्यसमूहं कृत्वा चिंतायां लक्षणासंगतेर्लक्षणसंगतस्यापि प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वादयुक्तमाशंक्य सर्व ६०
पत्नेकत्वस्य मित्रावरुणोद्देशेन त्यागः सिद्धांते पुनरत्स्फनीतमात्रस्येति लक्षणसंगतं प्रयोजनं सर्वशेषापनयानपनयावि

वाराद्यसिद्धमित्येवं परिहारं सूचयितुमाह ॥ इतीति ॥ अधिकरणसमाप्त्यावद्योतकतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करणेन परामृ
ष्टम् ॥ १७ ॥ ॥ पात्नीवते त्वष्टृवत् ॥ ॥ आग्रयणाद्यसोमपात्रस्यस्योपांशुवाद्यस्य सोमपात्रे गृहीतस्य पात्नीवतयागाङ्गत्वं किं वा ग्रहणाद्
हीतस्य सोमस्य पत्नीवद्देवत्येनाग्रयणस्थाल्या आग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद्ग्रहणापन्नापत्नीवद्देवत्यापत्तेः कृत्स्नस्याग्रयणाद्युपांशुपा
त्रे गृहीतस्य पात्नीवतयागाङ्गत्वं तत्र सहकत्वाचिंताभिधेयेन लिंगेनायाश्चिंतायाः प्रादलक्षणसंगतीस्पष्टत्वादनुक्त्वानंतरसंगतिमाह
पूर्वेति ॥ ऊह ॥ चिंताविषयत्वोक्त्यर्थं द्विदेवत्यानां हीतिसाध्यमादित्यदेवत्यस्य सोमस्य स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादसुक्तमाशंक्यो
पपादयितुमाह ॥ द्विदेवत्यानामिति ॥ आग्रयणदेवस्तानां विश्वेषां देवानामुपलक्षणं ॥ कस्मान्न चिंत्यत इत्याशंक्य तदपनयमा ॥ गि:
संदिग्धत्वादित्येवं परिहारसूचनार्थं तत इति साध्यं व्याचष्टे तत इति ॥ अथ इति संदेहसाध्यावयवव्याख्या सर्वपात्नीवते सोमे पुनः स्य
न्नीतत्वात्सर्वेषामुपलक्षणमित्येवं स्वपक्षस्थं व्याचष्टे तथा इति ॥ वा द्विंद्र वायु मित्रावरुणाश्विपत्नीवतीनस्य त्येवसहप्रदर्शनाया
दिशब्दः ॥ इंद्रवायुग्रहणं तूपलक्षणार्थं ॥ ग्रहणाद्वा पनीतत्वात् ॥ ॥ वा शब्द इति ज्ञातत्सर्वदेवताउपलक्षणहेतुत्वेनापनीतो हि
व्याख्यायमपनीयत इति साध्यं व्याचष्टे नैतदिति ॥ द्विदेवत्यशेषस्य सर्वदेवतापनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवदुद्देशेन ग्र

हणादित्येवमाद्यावयवव्याख्यार्थं तत्रहीत्यादिनाग्रंथेन सर्वविलक्षणत्वहेतुप्रश्नपूर्वं व्याचष्टे कृतइति। पात्नीवतग्रहणकालएवहिदेव
त्याशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वात्सोपिसर्वदेवतानोपनीयतइतिग्रहणोत्तरकालसंसृष्टादिंदुशेषादैन्द्रत्वेसर्वदैनोक्तेग्रहणकाले
संसृष्टत्वेपिहिदेवत्याशेषस्याग्रयणस्थाल्यांनिःक्षेपकालेविवेकावगमान्नदस्तुसंधानेनतुद्यानिष्कर्षोपन्नेराग्रयणस्यैवदेवतांत
रोद्देशेनसंकल्पविधानक्रियावक्ष्यमाणत्वान्नहिदेवत्याशेषस्यसर्वदेवतातोपनयइत्याशंक्याग्रयणापेतस्यदेवतांतरोद्देशेनसंक
ल्पनीयत्वादनाग्रयणस्यापिआग्रयणसंसृष्टत्वेनाग्रयणादपेतस्यतुद्यानिष्कर्षसंभवेपिवारयितुमशक्यत्वादनाग्रयणसहित
स्यैवाग्रयणस्यदेवतांतरोद्देशेनसंकल्पविधिस्तुक्रियावक्ष्यमाणसाध्योपपादयिष्यमाणयापनयःसमर्थितः। सोकंव्याचष्टेआग्रयणे
तिस्थालीनिक्षेपकालीनस्यविवेकस्यसंकल्पेनपेक्षणादाग्रयणविषयस्यसंकल्पस्यप्रसंगादनाग्रयणविषयत्वसिद्धिस्तुनर
स्थवीतवन्नेहानिवार्येतिपूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्तेकिंतुतेत्यनेनोत्तरार्द्धव्याख्यातं। ग्रहणकालेपिसंसृष्टस्यतुद्यानिष्कर्षाद्याग्रयणमात्र
स्यसंकल्पसंभवंनहितिराधेणाशंक्यतुद्यानिष्कर्षाद्याग्रयणमात्रसंकल्पसंभवेप्याग्रयणापेतस्यसंकल्पविधानादाग्रयणा
नाग्रयणयोश्चाग्रयणापेतत्वाविशेषात्क्रमसंकल्पोपपादनार्थंतुच्यतइत्यादिनाग्रंथेनव्याचष्टेतथाहीति। एषआग्रयणोहिदे ६१

वत्यशेषस्याग्रयणादपैतीति तेन शेषस्येव ग्रहणकाले संकल्प्यत इत्यर्थः। व्यतिरेकतो व्ययतः श्लोकं व्याचष्टे यदिहीति। आग्रयय-
णस्य पात्नीवतस्य विधौ संदृष्टोऽपि हि देवत्यशेषोऽनाग्रयणत्वाद् बुध्या निकृष्य संकल्प्यविषयत्वाद्याश्चव्येति निव्यतिरेकतो व्याख्या।
आग्रयणापेतस्य तु पात्नीवतस्य विधानादपादानस्य शेषस्य तस्याग्रयणस्य विशेषानपेक्षत्वात् संदृष्टयोः सशब्दवाच्यैकीलावस्तवा-
ग्रयणस्थालीपातनिमित्तसंपातशब्दवाच्याद्धि देवत्यशेषाद् आग्रयणयोर्मध्ये य एवाग्रयणो नाग्रयणोऽपैतीति तस्य सर्वस्याग्रयणा-
दपेतत्वात्तदपेतत्वमात्रस्य च संकल्पनिमित्तत्वात् सर्वः संकल्पनीय इत्यव्ययतो व्याख्या। आग्रयणविशेषबलादाग्रयणाद्देवत्य-
वधारणप्रतीतेरनाग्रयणस्याग्रयणमिश्रादनाग्रयणादप्यपेतत्वेनाग्रयणाद्देवत्यवधारणविषयत्वायोगादपात्नीवतत्वं न विति-
लायेणाशंक्याग्रयणत्वाद्याग्रयणमात्रादपायाशंकेयाग्रयणाद्देवत्यवधारणायोगादाग्रयणात्तावदपेत इत्येतावन्मात्रेण विशे-
षणत्वप्रतीतेर्हि देवत्यशेषस्यापि तादृश्या विशेषात्पात्नीवतत्वोपसंहारपादनार्थं नेष इति साधं व्याख्यातुमाह यदिहीति। अना-
ग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति निषेधवचनात्सावाभिषेधार्थविचमकल्पनेवाग्रयणस्याथ नाग्रयणापेतत्वादपात्नीवतत्वापत्ते-
रनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वनिषेधात्सावेमविधाविव निषेधेऽपि विषयत्वलक्षणोपयोगात्तावाडनयोरपि पात्नीवतत्वविधौ वि-

रोधासावादाग्रहणमात्राद्वापायायोगेनआग्रहणादेवेत्यवधारणस्याशक्यत्वादयोगव्यावृत्त्यापि च विशेषणत्वसंभवेनअ
वधारणस्याप्रमाणकत्वादाग्रहणात्तावदपेतइत्येवंविशेषणत्वप्रतीतेर्द्वयोरपि देवतांतरावृद्धय इत्यर्थः। देवतांतरोद्देशेन ग्रह
णेन सर्वदेवतानोपनयः कथमवसीयत इत्याशंक्याहनचेति। अग्नयइदमशक्यत्वात्सर्वस्यै देवतायैतत्तद्व्यक्तिद्वयस्वीकारं विना
स्वत्वानापत्तेर्देवतोद्देशेन त्यागाद्देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वरूपं देवतास्वत्वापादनेपि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वा
वे न यथेष्टविनियोगानर्हत्वं च लक्षणापत्त्वस्यानापादनात्ततोपहरणेपि परस्वत्वापहरणनिमित्तदोषाप्रसक्तेः पुनर्हृनिशाङ्क
त्यथा उपपत्त्या सर्वदेवतातोपहृत्य स्वीकारविधिः कल्पयितव्य इत्याशयः। सर्वदेवतातोपनयेपि सर्वदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यैव तत
तो किलद्व्यस्यानपायादपनीतापि हृत्य स्वीकारविधिः कल्पयितव्य इत्याशयः। सर्वदेवतोपलक्षणीयेत्येवं वा शब्दप्रतिज्ञातसर्व
देवताउपलक्षणयोगमाशंक्य चतुर्थ्यादेवताउपलक्षितश्च इदंत्यागात्यिवतेः त्यागलक्षणार्थतायामिद्रूपीनशब्देलक्षणानुग
गतचतुर्थीसमासापत्तेरिंद्रेण स्वीकृतमन्यस्य यथेष्टविनियोगानर्हीकृतमित्य निराकरणानिमित्तान्यथेष्टविनियोगानर्ही
करणरूपस्वीकारलक्षणार्थत्वावसायात्यीतशब्दस्य देवतात्वयलक्षणार्थत्वावगतेरपनयेवात्वयनाशात्रापनीतादेवतोप ६१

लक्षणीयेत्येवंवाशङ्कार्थोपपादनार्थेतिनेतिसाध्यंतात्पर्यतोह्यावच्छेइतीतिप्रणकिनावाच्यशेषस्यैवदक्षशेषेसुज्यमाने
यथावार्योपनीतावयवान्नोपलक्ष्यतेतथाप्सर्वदेवतापीत्यर्थः।नवित्याशंकासाध्यमपनयेनसर्वदेवतार्थत्वनाशादसङ्क्रमाशं
काव्यावच्छेनवितिनेनातिपरिहारस्साध्यमिंद्रवायवादिदेवैशेनगृहीतस्यकात्स्न्यपावत्स्यस्यसर्वदेवतार्थव्यावयववदर्शना
द्भुतमात्रस्यदेवतार्थत्वेनानाशंकितव्यावयवादर्शनेव्याशंकाशयानिरासादसङ्क्रमाशंक्योपहासार्थत्वेनह्यावच्छेख्यावा
र्यह्विति।अनिरस्ताशयस्योपहासानर्हतामाशंक्यानपनीतसर्वदेवताव्ययवात्सर्वदेवतापीतत्वेनोपलक्षणार्हस्याङ्गतावय
वव्यादर्शनमितरव्यापनीतत्वेनाउपलक्षणीयत्वसिद्धैमयोच्यमानंसत्कृपपादनक्लेशमनापाद्यायंशंकितासत्त्वयमेवय
त्यालक्ष्यपगद्यतितथाकरोमितत्स्वोदितात्उवादित्वादुपहासार्होरविष्यतीत्येतत्स्वयमाशंकितारमस्कपगमयामीत्यनेनो
क्तं।कस्यहिंपरिहाराशयइत्याशंक्याहनहिइङ्गतादिति।इंद्रवाय्वाद्येकदेशेनऊतादयड्पात्रमपात्रेगृहीतमिंद्रवाय्वादिसंबंधि
नविद्यतेअपनीतत्वादित्यर्थः।ऊतावयवादर्शनस्याउपलक्षणहेतुत्वाभावशंकार्थनत्विति।साध्यअपनयद्याउपलक्षण
हेतुत्वेनाभिप्रेतत्वादसङ्क्रमाशंक्याज्ञाताशयोक्तित्वेनव्यावच्छेपरह्विति।ऊतानोऊतावयवादर्शनेपिऊतसंबंधेनैव

ऊताऊतहोमसमुदायस्यानपनीतेंद्रदेवत्यस्यावयवः प्रकृताविंद्रशहेनोपलक्ष्यत इति वैषम्योक्त्यर्थमुच्यत इति साध्य
मेकदेशहोमेन समुदायेनेष्टदेवतावयवनाशाद्धुक्रमाशक्यदेवतोद्देशसर्वद्रव्यत्यागरूपसंकल्पकाले विद्यमानस्य स
मुदायस्य देवतावयवेनोपचारिकस्तदवयवे देवताद्यपदेशः प्रकृतावित्येवमर्थद्वैनद्याचष्टे सकल्पेति। देवताद्वयिनि समु
दायेनेष्टेष्ववयवस्यौपचारिकदेवताद्यपदेशास्फपगमे द्विदेवत्यसमुदायनाशेऽप्युपचारादवयवे देवताद्यपदेशाविरोध
इति साम्यशंकार्थं नन्वितिसाध्यं व्याचष्टे इतरइति। द्विदेवत्यसमुदायावयवस्याग्रयणसमुदायावयवसहितस्याग्र्यादेव
त्यैनाग्रयणानाग्रयणाव… यवसमुदायस्य सर्वदेवतातोपेतत्वात्सर्वदेवतारूपलक्षणमित्येवं साम्यनिरासार्थं नेति।
तिसाध्यं व्याचष्टे इहत्विति प्रकृतौ देवतानपनयोऽत्रापनयइत्येवं वैलक्षण्योक्त्यर्थं वेनव्याचष्टे सिद्धांतेति। पीत इति। शृतनि
ष्ठयानष्टस्यापि समुदायस्य देवताद्वयिनोऽवस्थिहत्यासिधानसंभवेनौपचारिकावयवासिधानायोगात्प्रकृतावपि समु
दायस्य सतशर्वगत्यासिधानावगतेरिह वषट्कारेंद्रवाय्वादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेवत्यसमुदायांशेऽपि
सतसर्वगत्या समुदायावयवत्वव्यपदेशोपपत्तेः सतसर्वगत्या सर्वदेवतोपलक्षणं संभविष्यतीत्याहेति साध्येणाशंकायामितिपा ६२

द्रव्यस्याङ्गुण्यायदेवतयोपलक्षणीयत्वादवयवस्यैव प्रतिपाद्यत्वेन दृष्टार्थत्वायोपचाराद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतेः प्रकृ
तेऽस्तत्सर्वगत्यापेतदेवतावयवस्योपलक्षणान्नेह तु तत्सर्वगत्योपलक्षणमुक्तमितिपरिहारार्थमुत्तरत्रशनिराधं व्याचष्टे नचे
ति। एकदेशावस्थितानां सावयवानामेव समुदायव्यपदेशयत्वान्नेषां समुदितानां देवतात्वे संकल्पेपि ब्राह्मणायगोशतेन स
हस्रेवादत्ते प्रत्येकमपि ब्राह्मणस्वामिकत्वव्यपदेशदर्शनात्प्रत्येकमपि समुदायस्यैव देवताव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतेऽसमु
दायनाशेपि विद्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतावयवसद्भावेनापेतदेवतावयवस्य तु तत्सर्वगत्योपलक्षणशंकायोगादिह
च विद्यमानस्यावयवस्य देवतांतरावयवेन सर्वदेवतापनयस्य सिद्धांतसूत्रेणैव सूत्रकृतोक्तत्वात्सर्वदेवतोपलक्षणनाशंकनी
यमित्याशयोक्त्यर्थमपि चेतिराधं व्याचष्टे। इहविति। तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारस्तात्पर्यं व्याचष्टे तस्मादिति॥ ॥वषट्कारं ह्युपल
क्षयेत्यानात्॥ ॥मंत्रस्य सांहित्यवाविसर्जः श्रुतिसामर्थ्यरूपाल्लिंगात्त्वष्टुरपि देवतात्वेन पात्नीवतयागंगत्वमाशंक्यानिरासा
त्पादलक्षणसंगतीसंदेहश्च स्पष्टत्वादनुक्त्वानंतरश्रितिमपात्नीवतविषयत्वेनानंतरसंगतिं स्वयन्त्यात्नीवत्त्वायाविशेष्यं विनाऽ
पर्यवसानान्मंत्रवर्णावगतविशेष्यवस्यात्रेसन्निहितोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नीवतचोदनायृहीतस्य देवतावस्मारणा

र्थेपात्नत्वनिर्देशेत्वष्टृसाहित्यनिर्देशात्त्वष्टृमात्रनिरासः।पत्नीवत्त्वेनैकस्यविशेष्यसहितस्याग्नेर्देवतात्वमितिस्वरूपत्वतात्पर्यमा
हतस्मिन्नेवेति॥ ॥अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात्॥ ॥नैवमितिसिद्धांतसूत्रावयवंव्याचष्टेनैवमिति।हेतुस्वरूपमतुल्यत्वंद्वेधाव्याचष्टेतु
तइति।मंत्रवर्णात्त्वष्टुर्देवतात्वावगतिमसतीमप्यस्फपेत्यातुल्यत्वोक्तिरितिस्वरूपस्वर्द्धियाचष्टेविधौहीति।मंत्रलस्याभिनिरपे
क्षपत्नीवत्त्वापर्यवसानात्केवलोक्त्यात्वष्टृमात्रनिरासः।पत्नीवत्वेनैकस्यविशेषस्यनित्यमपेक्षणान्नित्यसापेक्षत्वेऽसमर्थसत्त्व
हितस्याप्यविघातान्मंत्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्वीप्यावगतविशेष्यत्वाग्निसापेक्षत्वाविरोधेऽपितन्मात्रेणपर्यवसाना
द्वैयधिकरण्यनिर्दिष्टत्वष्टृसापेक्षत्वेनद्विताऽनुत्पत्तिरुक्ता।यद्यपिमंत्रवर्णाद्देवतात्वेनप्रतीयतेतथापितद्धितेनबाध्यतइतिमं
त्रवर्णिकत्वपीत्येवमपिशेषोयोज्यः।उत्तरार्द्धंव्याख्यातुमाहनन्वेति।सिद्धांतमुपसंहरतितस्मादिति।२४॥ ॥विशब्दपरार्थत्वात्।
विशेष्यापेक्षासामर्थ्यरूपाल्लिंगादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतोऽपिदेवानांसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्विशेषाद्देवतात्वेनपात्नीवतयागांग
तामाशंक्यनिरासादतिदेशत्वेनसंगतित्रयमाह।अधिकरणेति।अधिकरणशंकोक्त्यापौनरुक्त्यंपरिहरन्सूत्रपदमाह।एतावता
विति।त्रयस्त्रिंशतोऽप्येषुसमस्तत्वेनपत्नीवद्विशेष्यतयादेवतात्वस्यवक्ष्यमाणत्वादतिशयार्थोऽतःपर्यायत्वेऽस्यार्थमादायत्रेतत्के ६४

नपरिवेष्टृत्वेनाग्नेर्गुणस्तत्वोक्तिः यावा तुल्यपतावष्टृर्निरासे हेतुत्वेनोक्ता साध्यत्वाग्नेर्गुणत्वावगमात्त्रयस्त्रिंशतस्तु प्राधान्यावगमा
द्विपरीतेत्याह सर्वत्रेति । तद्धि न विरोधमाशंक्य पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया तद्धि तेन देवता वोक्तेर्गुणत्वापेक्षत्वादपि वत्त्रयस्त्रिं
शतापि देवैस्सहितयुक्ता चोदना न विरुध्यत इत्याह पत्नीवत्त्वेति । अस्यार्थस्य गुणत्वत्रयमात्रेणान्वितपर्यवसानात्त्वष्टृत्वत्रयस्त्रिंशतो
ऽनपेक्षामाशंक्य सामानाधिकरण्यनिर्देशविशेषादश्रूयमाणविशेषतया प्रथमात्रेणापर्यवसानमाह अविशिष्टोहीति । अश्रूय
माणविशेषत्वेऽप्येकेन गुणिनाकांक्षा निवृत्तेर्गुणिद्वयान्वयो न युक्त इत्याशंक्याह नवेति । गुणिद्वयान्वयेऽपि चोदनोक्तस्य पत्नीव
त्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदनया गुणिद्वयानिषेधान्मंत्रगत्याने कापि गुणिश्रुता देवता युक्तेत्याशयः । अन्यत्वेऽपि पत्नीवाद्वक्तास्येतरे
कवचनांतेन त्रयस्त्रिंशद्वयेव पत्नीवंतोऽस्य देवता इति बहुवचनांतेन विग्रहापत्तेः सहकृते च शब्दे विग्रहद्वयविरोधाद्गुणिद्व
यान्वयश्चोदनया निषेत्स्यत इत्याशंक्याह नवेमात्र वर्णिक्यामिति । बहुवचनांतविग्रहमात्रेण गुणिद्वयान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयवि
रोधोऽपि नास्तीत्याशयः । एवमप्येकगुणान्वयेन निष्टक्षापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाराद्वात्त्वष्टृपेक्षायामिव गुणांतरापेक्षायामपि सापे
क्षत्वान्न द्वितीयो नोत्पद्येतेत्याशंक्याह नव प्रमाणांतरेति । बहुर्मंत्रवर्णरूपेण प्रमाणांतरेण देवतावान्तरावगमान्न द्वितीयेनैव त्वष्टृसापेक्ष

सपत्नीवतो देवतात्वस्यावगम्यत्वात् तद्धितप्रकृतेः सापेक्षत्वं तद्धितस्यात्र त्वयश्यापादकं दूषणमुक्तं इह तु देवतांतरानपेक्षश्चैव
पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य तत्वेन गुण्यपेक्षत्वात् तद्धिताविरोधिना मंत्रवर्णाख्येन प्रमाणांतरेणागृह्यमाणवि
65 शेषतयैकेन गुणिना कांक्षानिवृत्त्ययोगाद्गुणिद्वयस्याप्यायो देवतायां गम्यायां तद्धितप्रकृतिर्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणो कि
युक्तं गुणिसापेक्षत्वात् तद्धितस्य दूषणं न संभवति। यदि हि तद्धितेनान्यसापेक्षं पत्नीवत्तं देवतात्वेन विदध्यात् ततः प्रकृतिसापेक्षत्वान्नि
त्यमत्र त्वयश्यापादकदोषं तद्धितः प्रतिपद्येतेत्यर्थः। अमे त्रयस्त्रिंशतस्त्रिदेवतानां गुणित्वात् स्वपगमे पत्न्यः संत्येषां त्रयस्त्रिंशतो देवाना
नि मपि सहितानामित्यस्मिन्नर्थे मंत्रगते पत्नीवच्छब्दे वमत्र तु रूपतद्धितोत्पत्तेरस्य प्रगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वाद्दोषः स्यादित्याशं
क्याह मंत्रस्य त्विति। मंत्रस्यापि सापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवद्रूपं गुणिनं वदतो मत्वप्रकृतेः पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इ
त्यर्थः। गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकांक्ष्याद्गुणिद्वयस्यान्योन्यसापेक्षत्वं विरुध्येतेत्याशंक्याह मत्वर्थयेति। अभिमंत्रेण त्रयस्त्रिं
शद्देवानपेक्षस्याग्नेः त्रयस्त्रिंशद्देवमंत्रेण वाग्न्यनपेक्षाणां त्रयस्त्रिंशतो देवानां देवताव नाहेत्यर्थाः तेनाभि त्रयस्त्रिंशद्देवपत्नीव
गुणिद्वोक्तेः मत्वर्थयेन गुणितानुक्तेत्याशंक्य तत्कथमिति। त्रयस्त्रिंशद्देवमंत्रेणाग्नेरस्यासिधानात्समत्वर्थयच्चोपपादयति। तस्मादिति ६५

परिवेष्टत्वेनाग्न्युक्ते तन्मंत्रात्समुत्पन्नत्वयावगतिरित्याशंक्याह सद्वितीति। अग्नेपत्नीवत्सोमं पिबेति पानचोदनया त्रिंशत्त्वं स्वयावा
न्नध्याया हीत्यागमनचोदनया देवतात्वेनावगतस्याग्नेस्त्यागायोगात्स्वाध्यं रविनाभ्याम्पठज्ञानमपेक्ष्य परिवेष्टत्वायोगात्परिवेष्टत्वेनापि
देवतात्वपत्तया सिद्धमग्निमसिदधन्नं त्वस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्वमाहेत्यर्थः। तेना त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्देवपत्नीवत्पीतस्येत्येवस्सहृदृका
र्थ इति शिष्टपदस्त्वमुपसंहरति तस्मादिति। कथं परिवेष्टत्वेन देवतात्वसिद्धिरित्याशंक्याग्नीकर्तृकाद्येषणे कृत्याग्नीधोद्याम्यात्तदव्ज्ञाने वि
ज्ञाम्यात्स्त्वे परिवेष्टत्वायोगस्वचनाद्येषत्वेन वेषणानर्हत्यात्तणस्तत्वा योगस्वचनादर्थे न्नदेवतात्वातिरिक्तश्राम्यायोगाद्देवतात्व
सिद्धिरिति परिहारस्वचनार्थं तत्परिवेष्टत्वेन देवतात्वं मंत्रव्याख्यया दर्शयतीत्याह अदितिं। मंत्रव्याख्यार्थमेवं हीति साध्यव्याचष्टे या। ज्य
मिति। मंत्रव्याख्याविश्वामित्रार्थत्वादग्नीधोद्येष्टत्वायोगमाशंक्य याज्योपाशयित्वेनाथेष्टतोपपादिता। छंदसीत्यत्र वर्त्मा नेष्ट
वहितामेति सूत्राद्व्यवहितात्वयोपपत्तिः छंदसीत्यनेनोक्ता। आयाहीत्यारव्यातस्योत्तराख्यातात्त्वया यागत्येत्यध्याहारस्सूतस्यैत्यने
नोक्तः। तदिदमिति साध्यावयवस्याजुष्टधपदव्याख्यार्थत्वोक्तेपदपाठस्वर्वेद्धा शद्धव्याख्यार्थोन्नशब्दः सोमयागविनियोगात्त
सारात्सोमविषयत्वेनव्याख्यातः। आवहेत्याख्यातस्योत्तराख्यातात्वयायाहृयेतिपदस्यपराशेध्याहृतस्यततोनान्तरमित्यर्थप्रतीत्या

66

वगतिस्तत्थेत्यनेनोक्तात्पर्य्येत्यस्यमादयेत्यर्थस्तात्पर्यार्थश्चोक्तैयमादयस्वेत्युक्तं।तत्रेतिप्रत्ययेनार्थतयावनिश्चयार्थतयात्र्यहीतिसाध्यं
व्याख्यातुमाह।तेनेति।नन्वित्याशंकानिरासार्थंसत्यमितिसाध्यंनचचोदनयेनिवार्त्तिकेनकिमतश्त्याशंकानिरासार्थंवमांत्रवर्णिकाइ
तिसाध्यंनचमांत्रवर्णिकाइतिसाध्यंनचमांत्रवर्णिक्यामित्यनेनानागतावेक्षणेनव्याख्यातत्वादव्याख्यायत्रिंशच्चनैवंव्याहृतीय
मानाभिस्कृत्यर्थसंकीर्त्यमानत्वादित्येवमुपलक्षणंनिरासार्थंनैवमितिपूर्वसूत्रावयवानुषंगेणसूत्रव्याख्यार्थमेवंप्रासत्यादिसं
कीर्त्यतइत्यंतंसाध्यंसंक्षिप्यव्याचष्टे।एवमिति।कुतइतिहेतुपृश्नसाध्यंव्याख्यार्थंकुतइत्युक्तासहीत्युक्तसाध्यंसर्वाईनव्याख्यायोनरा
हैंननन्वित्याशंकानिरासार्थमुच्यतइतिसाध्यंव्याख्यातं।सर्वाईव्याचष्टे।प्राप्तानीवतेति।उत्तराईव्याचष्टे।नचेति।देवतात्वेनचोदितव्यान्नेदां
त्ववलत्वितिऐश्वर्यप्रकाशनरूपकृत्यर्थत्वेनत्रिंशकीर्त्तनादित्यर्थः।कथमितिप्रश्नसाध्यंव्याचष्टे।कथमिति।नहीत्यादिप्रत्याययतीत्यंतसू
त्रस्साध्यंव्याचष्टे।अप्रसिद्धेति।यद्यप्यतोऽप्रसिद्धेष्वरस्याग्नेर्हार्त्तत्वंकीर्त्यतितस्यैश्वर्यार्थंतद्दात्वकीर्त्तनंप्रतीयतेनहितस्यदात्व
त्वकीर्त्तनस्यतुरयोदार्त्तत्वरूपोऽर्थःसंभावनाईाइतितच्छेषाध्याहारेणयोज्यं।श्रोकार्थमुपपादयति।देवतात्वेनचोदितस्याग्नेःकर
णात्संबंधनाकीर्त्तनादितिकीर्त्तनाख्यप्रकथनार्थःकरोति।मादयतेस्सर्पणमात्रवाचित्वात्तत्ताख्यंविलंबयित्वंचनकीर्त्यतइतिन ६६

क १ भा २

पदिहीति २

त्रावयवं ह्यावष्टे। यथा लूनसोनि विदधातिपवित्रार्थ वर्हिर्विषः समावद्धिन्नायोदभीभ्यां भीवित्यस्य नर्हि कतरद्ध हिर्विषय इत्याशं
क्य धर्मविशेषस्यैवाहिर्विशिष्ट परिलोजनीया रव्याव्यवर्हिर्विषयस्तफलार्थमह्युक्त इति श्रावयवं ह्यावष्टे सामान्यस्तु जाति।
धातुशब्दस्य वहरणार्थ वर्हिर्मुष्टिविषयवाविन्नप्रसिद्धेद्वा त्तुमावकृत्यापि विरोधापत्तिं श्रवयित्रमाह धातुरिति॥ ॥अपन
यस्यैकदेशस्य विद्यमानयोगात्वाहरणार्थस्य वर्हिषोन्यत्र विनियोगायोगात्पुरोडाशं तरायं हि दृष्टं तिप विने वर्हिरंतर
विनियोगवत्सवनीयारव्ययागार्थानां पुरोडाशादीनां यहपात्रनिधाने विनियोगायोगात्पुरोडाशं तराहं कृत्यादनं स्यया अत्रयोयपत्री
रेकदेशवा विशहा सावेपि द्वितीयाहष्टार्थत्वास्याप्रतिपाद्यत्वादग्रमात्यतिपक्षेष्वोपपन्नैकदेशविषयत्वाविरोधः॥ ॥विक
तो सर्वार्थ शेषत्रप्रकृतिवत्राद्रव्यसंस्कारः प्रकरणविशेषात्सर्वकर्मणामिति वर्हिर्न्यायप्रसंगादपवादसमाप्य तु द्विष्टो क्त
तस्य धर्माणामंगप्रधानसाधारण्यारव्यवर्हिर्न्यायस्यापवादत्वेन संगतिं स्पष्टत्वादनुक्ता तत्र शब्दस्यवाक्यशेषस्थ कामपशब्दोक्त
फलावयित्वाद्विद्वावगतेरंगानामपि तत्प्रधानानुग्राहकत्वेन फलावयित्वादनारभ्याधीतानामुपांशुत्वाप्रकरणाधीतैर्मद्रमध्यमो
न मध्यरैर्वाधाद्विकृतीर्गतांगप्रधानार्थेति सर्वपक्षमाह यत्रयत्रेति॥ अन्यार्थोवांगस्याचोदितत्वात्॥ विकृतावुपांशुत्वोपदेशका

67

लेशाकृतस्यांगस्याचोदितत्वादितिहस्त्यंतरदृष्ट्याख्याउपन्यासः सर्वं द्रष्टव्यमिति केचिदिति। तस्मात्फलसाधनेऽपि जातेष्ट्यादौ नित्य
वत्प्रसिद्धाकाम्यशब्दस्य फलानुपस्थिमात्रवाचित्वात्संसर्गेण कामतंत्रविधेयवाचित्वावगतेः। तत्र इति एकशब्देन वकाम्यत्वविशिष्टेष्टि
परामर्शो हि विशिष्टोद्देशेऽपि वाक्यभेदानापत्तेरंगानां च कामतंत्रविधेयत्वासंभावेनांगसंबंधितयोपात्तस्य चोदितत्वादिति
साध्यकारीयैवव्याख्याद्युक्तेत्याह तस्मादिति। संनिधानविशेषादसंभवे तदंगानां प्रधानमात्रार्थत्वेनोपात्तस्यांगप्रधान
साधारण्ये प्रचोदितेह तिनवनीतस्यांगमात्रार्थत्वेनासाधारण्यात्संगतिः स्पष्टत्वाद्दत्तुक्त्वा त्वकरणाधानार्थत्वावगतेस्तस्यचातिदे
शप्राप्तसोमद्रव्यकत्वेनाज्याप्राप्तेस्तदनुवादायोगादित्तो निहितं नवनीतं प्रकृतिभूतमस्योनिवद्रूडीत्यत्रतं हतिनवनीतविशि
ष्टमाज्यं सोमवाधेन प्रधानमात्रार्थं विधीयत इति पूर्वपक्षमाह हनीति। उत्तरपदार्थप्रधानतत्पुरुषसंभवेऽन्यपदार्थप्रधानबहु
व्रीह्यायोगाद्व्यधिकरणबहुव्रीहेश्चात्यंतायुक्तत्वाद्विशिष्टविध्ययोगेनानेकार्थविध्यापत्तेर्नवनीताज्यशब्दयोश्च भिन्नार्थत्वेन
द्वयोर्मुख्यार्थयोः सामानाधिकरण्यायोगाज्जघन्यस्याज्यशब्दस्य कार्यलक्षणार्थत्वावगतेर्विधौ च लक्षणायोगादाज्यका
र्यानुवादेन हतिनवनीतविध्यवगतेः प्रधानेवाज्यकार्यासंभवादाज्यवत्त्यंगमात्रे हतिनवनीतविधिरिति सूत्रेण सिद्धांत ६७

त१

माहुर्यत्विति। नवेत्यनेनाज्यशास्त्रस्य संनिधानस्यांगविषयत्वाख्यविशेषोऽन्यथाविनमौ वा हेतुर्व्याख्यातः। साधेव शेपेनेन
वनीतमित्यनेन इति नवनीतमितिवज्जीहिणासमस्यमानपदार्थविशिष्टान्यपदार्थस्तात्र्यविधिवज्जीत्ययोगेन निरस्यक स्वांही
त्यनेनाज्यानुवादेन नवनीतविधिरुक्तः शास्त्राधानेपि तथैति चेत्तात्र निष्पादनेन सिद्धांतात्तेपार्थस्त्वं पवमानेष्टीनाम नंगत्वेनानर्थ
क्यतदंगत्या याविषयत्वादयुक्तमाशंक्यानंगेपि द्रुपे रत्निसामद्रश्यावतारात्फपगमाडपकारिमात्रस्य तन्न्यायविषयत्वाशयेन सम
माधत्ते सर्वशपमिति॥ ॥नाप्रकरणत्वादंगत्वग्रहातन्निमित्तत्वात्तानशेपनस्येत्यादिसाधात्यवमानेष्टीनां शेपनप्रकरणानधीतत्वादंगत्व
स्यवोपकारनिमित्तत्वाभावादनंगत्वेनानर्थक्यतदंगन्यायाविषयत्वात्तत्र नवनीतापत्तिरित्येवमर्थतयारामसमानं स्त्रमनगस्यापि
द्रुपस्यानर्थक्यतदंगन्यायविषयत्वाउपकारिस्थितत्वमात्रस्येवोपकारित्वसिद्धयेपेक्षणाद्युक्तं पवमानेष्टिष्वाज्यकार्यस्या मत्रा २
संनिहितत्वेन नवनीतविधावनुवादायोगा[illegible]नवनीतस्य शेपेनोपकारिकमंगतायाः संनिधानपेक्षोपकारित्वमात्रनिमित्त
त्वाभावादित्येवं सर्वयं व्याख्यातमाहनहीति। पवमानेष्टीनां शेपेनापकारित्वमात्रेणानङ्गत्वस्याज्यकार्यस्यासंनिहितस्यानुवादायो
गान्न नवनीतेन सहांगांगित्वं यस्य किंतु संनिधानादित्येवमर्थनन हीत्यनेन ग्रन्थेन व्याख्यातं। सूत्रस्थ यच्छेन प्रकरणाकृत

68

माज्यकार्यं नवनीत विषये तत्वाद्यं तज्जोदकेन संनिहितत्वात् संनिहितस्यैव शेषेनायकारित्वं एवं धान्यत्वाद्यमित्यर्थः॥ ॥तर्का
देवा लिंगदर्शनात्॥ संनिधानविशेषादिति हेत्वनुषंगेण यद्यप्येतेनांगानां विशेषवचनं तत्रत्कृत्या कालानां यथा पशुसाहित्य
मिति सामान्यतो दृष्टात्येनवाशाहस्य विनेन हेतुनाऽर्थपक्षप्रतिज्ञा साधयन् सूत्रं व्याचष्टे सन्निधीति। इहानुषक्ता याज्ञसंनिधान
विशेषात्केवलत्वाकालानां प्रधान संनिधिविशेषेण तत्कृतस्य नवनीतस्य प्रधानोपकारित्वातिशयादित्यर्थः॥ पशुसाहि
त्यस्येहाविचार्यत्वात्तत्र लिंगदर्शनानर्थक्यमाशंक्याह लिंगेति। कथं साधयतीत्यपेक्षायामाह पशुसाहित्यं हीति। कस्मिन्न
र्थे दृष्टांतस्यापेक्षायामाह तस्मादिति॥ ॥सर्वेषां वाविशेषात्॥ संनिधानस्य वाक्यविरोधेंगांगिप्रयोजकतायाशेषत्वस्यातत्स
युक्तत्वादित्यत्र निरस्तत्वेनाविशेषकत्वेनार्थतया सौत्रहेतुव्याख्यार्थं तत्सूत्रमुदाहरति॥ न्यायोक्ते लिंगदर्शनं। सर्वपक्षसूत्रस्थेन
लिंगशाहेन हेतुर्विवक्षितो यो तर्क इति विकल्प्याद्यकल्पं न्यायेनानुमानेन प्रतिपाद्येर्थे लिंगं हेत्वाभासं दर्शनसाधकमित्येवं
सूत्रव्याख्यार्थं नाभिहितावदितिराष्ट्रं व्याचष्टे न्यायेति। दृष्टांतसिद्धेर्द्योतकत्वविवक्षया लिंगोक्तिरिति द्वितीयं कल्पं कथं नद्वितिभा ६८
ष्येणाशंक्य यल्लिंगदर्शनमुक्तं तन्न्यायावगतत्वाद्युक्तमित्येवं वैषम्योक्त्यात निरासे सूत्रव्याख्यार्थं न्यायादितिराष्ट्रं व्या

तदुक्तमिति ४

वष्टे। नवेति। कोन्याय इति श्लोकक्रमार्थत्वे न सौत्रे न्यायशब्दे क्रमानुग्रह इति लाघवेन व्याख्याते सहपशु नित्यविशेषश्रुति विरो
धिक्रमस्य कालविशेषनियामकत्वायोगात् कृत्याकालत्वेन स्थानाद्धोत्पत्ति संयोगादिति पंचमाधिकरणात् सवनीयस्य सर्वत्वापत्त्याश्रा
ङ्गतदैवतस्य सर्वत्वबाधापत्तेः प्राकृतक्रमानुग्रहायौपवसथ्याकालत्वप्रसंगान्न कालत्वेपि वानुबंध्यायाः स्वस्थाने त्वेनोपपत्तेः पुरोडाशे
ऽपि प्रकृतपुरोडाशानुवादार्थत्वोपपत्तेः श्रुत्याकालत्वायोगमाशंक्याविशेषश्रुतेर्विशेषानपेक्षत्वेनाबाधकत्वात् श्रुतौ तद्देवतस
वनीययोर्भिन्नकालत्वेन क्रमालाभात् स्थानश्रुतिबाधापत्तेश्च पशुपुरोडाशानुवादार्थयोगात् कृत्याकालस्योपपादनार्थमेवमितिला
घवविरोधिवचनवर्जितत्वेनानुमीयमानश्रुत्यर्थत्वादनुयात्याः क्रमः पशुसाहित्यस्य श्रुत्याकामत्वे सत्यनुष्ठत्यतन इत्येवं व्याख्यातमि
ति। पाठसादेश्यलक्षणस्यानुष्ठानसादेश्यलक्षणस्य वाहिर्विधस्यापि क्रमस्येहालाभमाशंक्य विनियोजकस्यैव क्रमस्य हि विध्यमि
ष्टकालत्वाराद्वनुष्ठानक्रमनियामकोत्र सर्वपशूनां स्वस्थानानतिक्रमतत्प्रसंनिकर्षलक्षणस्तयोक्तः। कीदृशः सन्निकर्ष इत्यपेक्षायां
पशुत्रयस्य तुल्यकालत्वे तुल्यपदार्थान्तरव्यवधानेऽथन्योन्यापेक्षयैव स्थानावधिनिरूपणादेक्षानुवंध्ययोः सवनीयावधिस्थानत्वा
[illegible]तेः सर्वपशूनां स्वस्थानानतिक्रमलक्षणमाहः सर्वोत्तराहःद्वयोश्च मध्यमाहर्मावगमनात्तुल्यविप्रकर्षलक्षणः संनिकर्ष

इति द्वैविध्यमाह सवनीयेति। कांडं स्थानां दैवतकाले ब्राह्मणस्य मानेषु पंथ्यस्यात्तं ध्याकाले वा नस्यमानेषु दैवतस्य सवनीयकालाव
ध्यतिक्रमात्त्वस्थानातिक्रमो ति मंतः स्थितवसाम्येपि वाद्यो मध्योरे कस्य वस्थाने स्थिते रितरस्याहित्यु ए मार्गापत्ते विप्रकर्षवैषम्यं स्या
द्वितिद्वयस्यापि व्यतिरेकमाह इतरथेति। स्वार्थस्तु पसंहरति तस्मादिति। मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात्॥ सर्वार्थत्वापत्त्या
69 देनस्तु त्याकालार्थं वोकेरनंतरसंगतिः स्य स्वार्थादत्तस्या पुरोडाशशब्दस्य पुरोडाशानलंकुर्वित्यादौ धानाकरंभपरीवापपुरोड
शपयस्यासमुदाये सवनीयाख्ये दर्शनात्पुरोडाशमात्रवाचित्वेपि वा नन्यथा संसविना सवनीयशब्दे न विशेषणात्सर्वपत्त्यायो
गमाशंक्य सर्वालंकरणस्यात्तुष्टेयत्वान्तत्प्रकाशकत्वेन मंत्रस्य ब्युपुरोडाशशब्दस्य सर्वप्रकाशनाय लिंगसमवायाद्गौणत्वा
सर्वार्थत्वं युक्तं स्यात् उक्त्वा नानुपसंजातविरोधित्वया लक्षणयायोगात्सवनीयशब्दस्य तदनुरोधेनैकप्रधानाव्यापादि
तसर्वांगपुरोडाशसमुदाये लिंगसमवायाद्गौणवृत्त्या उपयोगोपपत्तेर्विशेषणत्वायोगेनोपपाद्यत्वसर्वपत्त्यमाह पुरोडाशेति। सव
नीयालवंतीति विधाय कारव्यातसंनिकर्षात्सवनीयशब्दस्योद्देश्यसमर्पकत्वावगतेस्तस्य च पुरोडाशशब्देन गौणवृत्त्या धानादि ६९
रूपपत्ते न विशेषणायोगात्सवनीयोद्देशेन तरसचोदनायाः पुरोडाशशब्दे नाविशेषणात्सवनीयानामेव स्थाने मांसमित्येवमर्थे

सा...त्वेन चासवनीयपुरोड...न्वामनन्दशक्ति...के पुरस्यादिपुरोडाशशब्दस्येव लक्षणा...के त्याद्यां का सम्भवाच्चि ४

नष्ट्रत्वेन सिद्धांतमाह इतीति ॥ ॥ सन्निकर्षसंनिधानन्यायेति वेत्त धानादिषु ४ पुरोडाशस्यात्यंतभेदार्थविनासंनिधि शब्दं व्याचष्टे
ण ४ शंका स्यत्वं व्याचष्टे स्यत्यं तेति । साध्येव पुरोडाशानलंकुर्विति मंत्रस्य पुरोडाशशब्दस्य मुख्यत्वायोगाल्लक्षणा इत्विर्युक्ताः मु
ख्य तु मुख्यत्वसंभवान्नेति वैषम्य शब्दनार्थं मुख्ये संभवती तु कां द्वयो मुख्यत्वायोगादवशं पागीकार्ये न्यतरस्यो पचारिकत्व
सवनीयशब्दस्यैकसवनान्वया पादितधानादिसब्दवाविनीथे कदेशान्नवादब्दे न पुरोडाशमात्रे ध्येयो गोपपत्तिमाह यदिवेति ।
द्वयोरौपचारिकत्वसंभवेपि जघन्यत्वात्सवनीयशब्दस्यौपचारिकत्वेवितयस्य वनार्थीयदिशब्दः ४ ॥ ॥ प्रकृतिलिंगवाहैरा
जवत् पुरोडाशशब्दस्य ह्यतो ज्योतिष्टोमे धानादि सवनीय हविष्वंकलिंगवाद्यल्लक्षणार्थवाइक्तिः स्यादित्येवं परिहारार्थत्वेन
सूचं व्याख्यातुमाह पुरोडाशानिति । गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यस्य देनवाचयां वेदोयमाश्रयत्पुर्थं कोत्ततं प्रतिकूलयेदित्यने
न न्यायेन पुरोडाशशब्दशक्यैव मुख्यस्याद्यापि वेदस्य सवाङ्गैण वो वित्यस्य वनार्थी ह शेत्ति शब्दार्थं वा प्रकृतिलिंगसंयोगादिति
दशमाधिकरणसिद्धांतस्य वक्ष्यमाणदृष्टांतोक्तार्थो वैराजवदितिसूत्रावयवो यथासाध्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः ४ पुरोडाशश
ब्देनात्यंत संनिधानादिलक्षणाशक्तिसूक्ता मर्थै ते षां हविषामिंद्रमेवयजतीति पंचानामपियागानामिंद्रदेवत्यत्वविधाने

नसंभवतिपञ्चदेवताहेतुकाद्यगपदुत्पन्नानलक्षणात्साहित्याद्धक्रमपपादनेनपरिहरतिसाहित्याद्वेति।वशाद्योक्तस्यपुरोडा
शस्यसवनीयशब्देनावगुन्त्यवादादुपपन्नेर्धानादिसमूहोक्तिद्वारेवासवनीयपुरोडाशलक्षणांगीकार्याधानादिसमूहेनवस
वनवान्यस्यपुरोडाशस्यावयावशक्यातक्षलक्षणेतिपक्षद्वाहुरथवापिपुरोडाशशब्दस्यैवलक्षणाद्वित्तियुक्तेत्याशयेनवैषम्य
70 माहनेनरेणेतिसिद्धांतमुपसंहरतितस्मादिति।अध्यायार्थसंगृह्णातिइतीति।बलाबलविविक्तानामित्यहीनाधिकरणेपक्ष
मवार्त्तिकदर्शनात्सवेकशब्दस्यविवेकार्थत्वावगतेःकथितोबलाबलविवेकोयेषांप्रमाणानामितिवहुव्रीह्यर्थेनबलाबला
धिकरणार्थसंग्रहः।अवगताः।सर्वैर्हीनाधिकरणादारभ्यासाक्षात्कृतानांतेषामर्थाधिकरणादारभ्याप्रकरणात्वाक्यार्थंविनि
युज्यतइतिप्रतिज्ञानार्थविचारद्वाराकृतानिविरोधमार्गासावाघ्ववस्वरूपसन्नात्मकाविनियोगसामर्थ्यात्मकाःश्रुत्यादीनिव
विनियोगकरणानिवक्ष्यंतइतिप्रतिज्ञार्थश्रुतायेषांतैःश्रुत्याप्रत्यक्षयालिंगादिप्रत्याचमितयाकल्पाकृतोदृष्टोमूलात
रानपेक्षोनिश्चयोयेषां।एतेनवक्ष्यमाणोक्तेरोपचारिकत्वंप्रवितं।। ।। इति श्रीमत्रिकांडमीमांसामंडन इति वसंतसो राम
मयाजित्तहमाधवात्मजसहदसोमेश्वरविरचितायांतंत्रवार्त्तिकटीकायांसर्वानवद्यंकरण्यांन्यायसु ७०

श्रा ख्यायां तृतीयख्या ध्या यख्याष्टमस्कर णः संपूर्णश्चाध्यायः ८ शुभमस्तु वाराणस्यां उष्मलकनामिक

दिवार र्वैष्णवो द्विजः आवतुइई श्यां शनौ मैत्रै लिखच्छीतमक क्षिपदं॥ ॥ग्रंथो द्वाविंशच्छतं॥

सर्वे ग्रंथः ४२०००

रूपये २२॥ कागद हरिताल सहित

७१

३१

पत्रे
३०८

श्री पंष्ठातंत्र वार्तिक

८२९०